

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Eschatologie / T. Brienens.
Auteur(s)	Brienens, T.
In	<i>Theologische aspecten van de Nadere Reformatie</i> / T. Brienens ... [et al.]. (Zoetermeer, Boekencentrum, 1993), p. 279-310.
Copyright	2007 / T. Brienens Boekencentrum Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.06.15; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B99001189

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

Eschatologie

Dr. T. Brienen

1. BRONNEN

Wij gaan in dit onderdeel van de theologische aspecten van de beweging der Nadere Reformatie¹ ons bezig houden met haar opvattingen inzake de 'laatste dingen'. Deze 'laatste dingen' nemen we echter in hun meest brede zin: zowel van het laatste van het eigen, individuele menselijke leven als ook van het laatste van de wereld en haar geschiedenis, zoals uit de aangegeven onderdelen blijkt.

Nu wordt in de begripsbepaling van de Nadere Reformatie, waarnaar zo juist verwezen is, gesteld: 'Wat bij mannen van de Nadere Reformatie opvalt, is dat zij een historiserende eschatologie kennen, waarbinnen zij veel aandacht besteden aan Israël'.² Hieruit blijkt dat er binnen de beweging van de Nadere Reformatie inderdaad gesproken kan worden van aanwezige eschatologische visies.

De mannen van de Nadere Reformatie hebben hun eschatologische gedachten neergelegd in dogmatische handboeken, in theologische maar ook praktische verhandelingen, in meditatieën en in preeken. Het is verrassend te merken, hoe ze niet alleen in theoretische beschouwingen maar ook direct op de preekstoel, in het catechisatielokaal en in pastorale gesprekken de gemeente en haar leden bij de 'laatste dingen' bepaald hebben, zelfs de kleine kinderen en de jongelui.³

Uit al deze bronnen willen we een zo globaal mogelijk beeld vormen van de eschatologie volgens de Nadere Reformatie.

We volgen daarbij de gebruikelijke indelingen en behandelde onderwerpen die in de dogmatische handboeken aan de orde komen bij de eschatologie, zoals I. de eschatologie van het persoonlijke leven met: de dood; de tussentoeestand; en II. de eschatologie van wereld en volken met: tekenen der tijden; de antichrist; de wederkomst van Christus; de lichamelijke opstanding; het laatste oordeel; het eeuwige leven en de nieuwe hemel en nieuwe aarde e.a.⁴ Al deze facetten van de eschatologie komen we in de bronnen van de theologische visies en praktische verhandelingen van de Nadere Reformatie tegen.

2. DE ESCHATOLOGIE VAN HET PERSOONLIJKE LEVEN

Hieronder verstaan we het heenleven van de mens naar het einde van zijn aardse bestaan, en dat einde zelf met al de inhouden daarvan. De mannen van de beweging van de Nadere Reformatie hadden voor dit alles een open oog.

In het denken vóóruit speelde bij hen de persoonlijke toekomst van de mens een grote rol, waarbij het sterven en de komende ontmoeting met God de nodige aandacht kregen. Het was ook een tijd, waarin het sterftcijfer heel hoog lag en velen met de dood geconfronteerd werden. Daarom achtte men de voorbereiding op het sterven van wezenlijk belang. Al is daarbij een zekere individualiserende en spiritualiserende tendens onmiskenbaar aanwezig, men moet toch nooit vergeten, dat het einde van ons aardse bestaan volgens de mannen van de Nadere Reformatie nimmer los gedacht mag worden van de voleinding der wereld bij de wederkomst van Jezus Christus. Diverse auteurs hadden dan ook evenzeer en tegelijkertijd oog, zo zullen we zien, voor de toekomst van de wereld, die zich richt op de voleinding. Men voegt beide aspecten – de eschatologie van het persoonlijke leven èn de eschatologie van wereld en volken – samen in één geheel. In deze kaders staat bij de nadere reformatoren de eschatologie van het persoonlijke leven.

Deze aandacht voor het toekomstig persoonlijk heil kwam in ons land wel in het bijzonder tot uiting in de zogenaamde euthanasia-literatuur, geschriften over de wel-stervens-kunst. Wij zullen zien, dat het karakteristiek is, dat de schrijvers uit de kringen van de Nadere Reformatie de leer van het wel-sterven niet louter academisch hebben willen behandelen, maar vooral praktisch en pastoraal, om zo de gewone gemeenteleden ten dienste te kunnen zijn. In dit verband maakt de overdenking van de dood een wezenlijk onderdeel uit van de oproep en de aandring tot een dagelijkse oefening in de heiliging des levens. Want wie nauw leeft, kan ruim sterven. Zo wordt het persoonlijk beleven van de zaken des geloofs, ook ten aanzien van het sterven, verbonden met de praktijk der godzaligheid en houdt de Nadere Reformatie haar twee hoofdpunten van streven bijeen, tot in de ‘laatste dingen’ toe.

Zij behandelen inzake de eschatologie van het persoonlijke leven de volgende onderwerpen:

a. Het sterven en de dood

a.1. Als straf

Het eerste, dat zij duidelijk stellen, is dat alle mensen zullen, ja moeten sterven. Slechts Henoch ‘in de eerste wereld’ en Elia ‘in de tweede wereld’ waren hiervan uitgezonderd. Al verschilt het ‘uiteinde’ van de gelovigen en van de ongelovigen nog zoveel, sterven gaan allen. Men beroept zich daarvoor onder andere op woorden van de Bijbel als Jozua 12:14 en Psalm 89:49. Het sterven is het einde van ieder. Het is Gods vaste en onveranderlijke ‘bevel’ voor ieder mens (Hebr. 9:27). Na de zondeval sprak de Here God dit vonnis uit: ‘Gij zijt stof en gij zult tot stof wederkeren’ (Gen. 3:19). Sterven is dus een straf op het begaan van de ongehoorzaamheid door de eerste mensen in het paradijs. Niets kan ons van deze straf en dit gevolg der zonde vrijstellen: de wijze Salomo noch de dwaze Nabal, de sterke Simson noch de schone Rachel. De ondervin-

ding maakt dit ook alle mensen duidelijk. Het behoeft daarom geen bewijs, wel indachtigmaking.⁵

Worden tegenwoordig door velen het sterven en de dood gezien als biologisch behorend bij het leven, de mannen van de Nadere Reformatie zagen ze duidelijk theologisch als straf. De oorzaak van de dood is gelegen in de zonde. Hiervoor wordt verwezen naar Genesis 2:17, waar God sprak: ‘Ten dage dat gij daarvan eet, zult gij den dood sterven’. Door de zondeval is de genade de mens ontnomen, dat zijn lichaam niet zou verouderen. Nu keert hij weer tot het stof, waaruit hij genomen is. Zo is de dood de straf van God op de zonde. De heidenen hebben de dood herleid tot de wet der natuur. Christenen weten beter. De dood is niet door God geschapen, maar heeft de duivel tot vader en de zonde tot moeder. De duivel, de mensenmoeder van den beginne, heeft de macht van de dood (Hebr. 2:14). De dood is door de zonde gebarnd (Jac. 1:15). Zonde en dood hangen aan elkaar als naald en draad.⁶

Naar herkomst is de dood Gods straf op de zonde van de eerste mensenouders. Maar in het werkelijk ondergaan van de dood, in het sterven, moet onderscheid gemaakt worden. Voor de goddelozen komt het sterven als een schuld-eiser, als een straf wegens de zonde. Zij gaan daar doorheen naar de eeuwige dood (Rom. 6:23). Voor de gelovigen echter is het sterven er wel om der zonden wil, maar alleen als een kastijding, daar de Here Jezus alle straf van hun zonde gedragen en hen ervan verlost heeft, terwijl de dood voor hen een doorgang is naar het eeuwige leven (zie: Rom. 8:10; Luk. 16:21; Openb. 14:13).⁷ In het eerste geval – van de goddelozen – zien wij de dood in het licht van de wet, welke een door de zonde overtreden wet is; dan is de dood de straf op de zonde, de beul die ons kwelt, de gerechtsdienaar die ons voor de hoogste vierschaar sleept.⁸ In het tweede geval – van de gelovigen – wordt de dood gezet in het licht van het evangelie, dat ons de dood en de opstanding van Christus verkondigt. Hij droeg voor hen de straf op de zonde en verzoende hun schuld. Daardoor is de prikkel, de angst uit de dood voor hen weggenomen. De dood is ontwapend, gedood en zijn macht kwijt.⁹

a.2. In wezen

Gewoonlijk wordt door de mannen van de Nadere Reformatie overeenkomstig de Heilige Schrift over een drieërlei dood¹⁰ gesproken.

Allereerst is er de lichamelijke dood, waaronder men verstaat een scheiding van ziel en lichaam, welke plaats vindt bij ons sterven. Men denkt dan onder andere aan de woorden van Salomo, die in Prediker 12:7 de dood zo omschrijft: ‘Dat het stof wederom tot de aarde keert als het geweest is en de geest weder tot God keert, die hem gegeven heeft’ (vgl. Jak. 2:26; Luk. 23:46). Hierbij moet gevoegd worden de stelling, dat de lichamelijke dood niet een vernietiging van de mens betekent – wat de socinianen beweerden –, maar een verandering. Overigens moet men deze lichamelijke dood niet beperken tot wat de mens aan het einde van zijn aardse leven meemaakt. Ook behoren er toe

al de ellenden en plagen, die wij reeds middenin dit leven meemaken, welke niet anders zijn dan voorboden, ja beginselen van de dood, waarom zij ook de naam 'dood' dragen. Men kan ze daarom de 'kleine doden' noemen, die wij nu al sterven en die aan de 'grote dood' voorafgaan.¹¹

Hiernaast is er de geestelijke dood. Deze houdt in, dat wij de gemeenschap met God missen, zijn beeld verloren hebben en onbekwaam zijn tot enig goed (vgl. Ef. 2:1). De geestelijke dood omvat dit gehele aardse leven, voorzover wij niet door het geloof de Here Christus toebehoren. 'Breedvoerig wordt door de gereformeerde theologen gesproken over deze geestelijke dood, er is door hen niet één stervenskunst geschreven die er niet op ingaat'.¹² Speciaal de nadere reformatoren vinden het uiterst belangrijk de mensen dit krachtig voor te houden en van deze geestelijke dood te overtuigen.

In de derde plaats spreekt men van de eeuwige dood of ook wel de tweede dood analoog Openbaring 21:8. Hieronder wordt verstaan de rampzalige staat der verdoemden, het van God gescheiden en vervreemd zijn en het eeuwige straf lijden in de hel. In schrille kleuren wordt deze eeuwige dood afgeschilderd. Het is een verzinken in de eeuwige diepten van het verderf. Hier verblijft men temidden van de vijanden van God en is men voorwerp van zijn eeuwige toorn. Deze dood komt na dit leven en zonder enige twijfel voor alle ongelovigen.¹³

a.3. Voorbereiding op het sterven

Alle auteurs uit de beweging van de Nadere Reformatie gaan in op de voorbereiding op de dood. Daarvoor zijn zij ook mannen van de praxis pietatis, pastoraal bewogen en geestelijk leidinggevend. Zo heeft onder andere Th.G. à Brakel ons een stuk sterfbedpastoraat nagelaten, dat hij in 1649 geschreven heeft op verzoek van een ernstig zieke broeder uit zijn gemeente te Beers en Jellum.¹⁴ Meerdere nadere reformatoren geven brede aanwijzingen voor de concretisering van deze voorbereiding.

Wij willen hieraan aandacht geven als wezenlijk behorend bij de eschatologie van het persoonlijke leven.

Er zijn een aantal belangrijke aspecten aan te wijzen in deze voorbereiding op het sterven binnen de literatuur van de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie over deze kwestie.

Allereerst richten zij zich tot de *onbekeerden* en laten hen horen, dat het op de dood afgaat en dat bij die dood de tijd der genade voor ieder mens wordt afgesloten. Daarom roepen zij de mensen op zich alsnog en zonder uitstel te bekeren. De noodzaak van deze bekering wordt onderstreept door het vooruitzicht straks, wanneer men zich niet bekeert, te moeten verzinken in de eeuwige verschrikkingen der hel. Bij het sterven is het gebeurd en is de tijd der genade en bekering voorbij. Een late bekering is zelden een goede! Laat het daarom niet op het laatste aankomen. Men moet voorzichtig zijn met sterfbedbekeringsen, al blijft er die mogelijkheid. Volgens W. Teellinck is men op het sterfbed

onbekwamer dan ooit om zich te bekeren.¹⁵ Wie wel wil sterven, moet daarom zijn dagen wel leren tellen. Wij moeten aan het stellige einde van ons leven en aan het onvermijdelijke van onze dood dikwijls en met een bewogen hart denken. Heel weinig mensen zijn daar werkelijk mee bezig. Zij denken als de dood komt, dat zij wel schotvrij zullen zijn. Hoe zullen de onbekeerden dan bedrogen uitkomen! Zorgeloosheid op dit punt is dwaasheid. De dood is immers de deur naar de eeuwigheid, maar dat is dan òf tot eeuwige zaligheid òf tot eeuwige verdoemenis. Het gaat bij de dood om de eindafrekening, en de gedachte daaraan moet ons wapenen tegen het bedrijven van zonden en ons brengen tot bekering tot God. De dood trekt de onbekeerde op staande voet voor de meest rechtvaardige vierschaar, waar hij niet alleen zijn grootste vijand, te weten de Here Jezus op de troon moet zien zitten, maar waar hij tegelijk voor eeuwig van ieder straaltje van Gods aangezicht verstoten moet blijven. Dit alles moeten de onbekeerden zich goed bedenken.

Vervolgens horen wij, hoe de *godzaligen* zich moeten voorbereiden op hun sterven. Zij moeten zich in dit leven, in handel en wandel reeds richten op de eeuwigheid, die komt. Er wordt gesproken over het zich losmaken van de wereld, over het verachten van de wereld, over het komen tot 'een losse gestalte der ziel' en over het gaan verlangen naar de hemel. Dat betekent een nalaten van de zonde en een meer en meer zoeken van de dingen, die boven zijn. Het gaat in de Nadere Reformatie duidelijk om een pelgrimage-ethiek. Vanuit de gebrokenheid van het aardse bestaan leren wij uitzien naar de hemelse heerlijkheid. Er is met het oog op dood en eeuwigheid een krachtige eis tot heiliging van leven en daden. In dit bestaan moet de mens breidels vinden om zijn dardelheid en andere zonden in te tomen. De overdenking van de dood spoort ons aan om ons leven wel te besteden en het door te brengen in deugd en eer. De dood maant tot waarachtige vroomheid.

Dat houdt onder andere in een zich al meer terugtrekken uit de wereld, volgens J. Hoornbeek.¹⁶ Die wèl wil sterven, moet godzilig leven! Dan zal men in de gunst van God sterven. Het wel-leven en het wel-sterven zijn voor de mannen van de Nadere Reformatie onlosmakelijk aan elkaar verbonden.

Vervolgens moet men zich gewennen aan de dood. Het is nodig zich de dood steeds voor ogen te houden en met de indruk van sterven gedurig te leven. Sterven kan men niet pas leren op het laatste moment, men moet er zijn leven lang over doen (Ps. 39:5; 90:12). Zeer praktisch ingestelde vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie hebben gepleit voor het gedurig denken aan de dood en aan de opstanding der doden. Dit moet gebeuren onder het naar bed gaan, het uitkleden, het wakker worden, het weer opstaan, het uit-huis-gaan, het over-straat-gaan enz. Zelfs heeft Jacobus Koelman ervoor gepleit ook met kinderen over de dood te spreken en ze weleens mee te nemen naar sterven-den.¹⁷ Zo moet de *meditatio mortalis* (de overdenking van de dood) het hele leven doortrekken. Men heeft de plicht als godzaligen om zijn dagen te tellen. Men moet de wereld als in het voorbijgaan gebruiken. Men mag er wel in

wonen, maar zich er niet in wortelen. De wereld is immers niet meer dan inbeelding, een nietig ding, een wonderboom als bij de profeet Jona, een lamp die met een stukje vlas wordt uitgeblust, aldus G. Saldenus in: *Leven Uyt de Doodt* (Utrecht 1667, blz. 60vv). Hij vindt, dat wij de wereld niet hoger moeten taxeren dan een herberg of een pleisterplaats. Als we het zo beleven, zal het ons niet zwaar vallen wanneer wij de tijding krijgen uit deze herberg te verhuizen naar ons vaderland. Velen maken zichzelf wel wijs dat zij niet zoveel met de wereld op hebben, maar zij zitten vaak behoorlijk in deze wereld vastgemetseld. Te erger zal het zijn deze wereld te moeten verlaten. Zorg er dus voor matig te zijn in het gebruik van de aardse dingen.

Van het hoogste belang is, dat men in het leven weet te steunen in het geloof op het Woord van God. Die dit in het leven geleerd heeft, heeft het bij de hand als het sterven komt. Ook dan tracht men een verzoend en gerust geweten te bezitten. Bij zo'n geweten kan men vast en zeker 'vrolijk sterven' en is de dood geen dood meer, aldus W. à Brakel.¹⁸ Wanneer wij gewassen zijn in Christus' bloed en geheiligd door zijn Geest, moet de dood, ook al roepen en stampen alle duivelen en machten van de hel daar tegenin, ons brengen, niet waar deze het willen, maar waar God het wil dat is in de hemel. Want onze sterfdag is de geboortedag van de volle zaligheid. Zo kunnen we zelfs de dood met open armen tegemoet treden, terwijl wij de ongemakken van dit leven geduldig dragen. Het schild van het geloof moet niet in de pronkkamer blijven hangen, maar daadwerkelijk ter hand genomen worden. Men moet tonen dat men het gebruiken kan. Saldenus (*a.w.* blz. 157) merkt op, dat alleen het geloof, omdat het scherpziende ogen heeft en omdat het een echte geestelijke verrekijker is, ons bij het sterven door al de akelige, hartverscheurende en met de dood dreigende kwellingen heen een vaderhart, ja een vriendelijke bruidegom, ja de hemel zelf kan doen aanschouwen. Het geloof moet Gods macht en zijn wil, in zijn beloften uitgedrukt, aangrijpen. De dood brengt de gelovigen in de armen van hun lieve Zaligmaker Jezus en in de volle genieting van zijn goddelijke gemeenschap.

Er wordt ook gesproken over een bijzonder voorbereiding. Deze vindt dan namelijk plaats, wanneer men ernstig ziek wordt of heel oud is geworden en het einde voelt naderen. Ook hier worden weer heel praktische aanwijzingen gegeven. Wij noemen er enige, maar die zouden met andere aangevuld kunnen worden.

Zo wordt aanbevolen, dat men zich moet ontlasten van wereldse beslommingen en tijdig zijn testament moet opmaken. Men moet zich geheel aan Christus de Here toevertrouwen, de zaken met God effenen en zijn zonden belijden, voorzover men dat nog niet gedaan heeft. Men zij biddend in gesprek met God en bevele zijn ziel bijtijds in Gods handen. Het is goed de Schriften te (laten) lezen en zich daardoor te laten bemoedigen. Zo is men gewapend tegen de dood en kan men uitzien naar de ontbinding en het zijn met Christus.¹⁹

a.4. Overwinning van de dood

De mannen van de Nadere Reformatie achten de dood zeker niet gering. Hij is, alhoewel de laatste, toch een verschrikkelijke vijand. Zijn aanzien is vreselijk. Hij gelijkt op een brullende leeuw.

Desondanks laten zij duidelijk horen, dat de dood voor wie gelooft, zijn verschrikking heeft verloren. De leeuw voor het paleis is niet een echte leeuw, maar slechts een nagebootste, een stenen leeuw. Eveneens is de dood zo kwaad niet als hij er uitziet. Hij is voorts gemaskerd en moet, ja mag ontmaskerd worden. Dan blijkt hij een bode des hemels te zijn, de deur naar de eeuwige gelukzaligheid, een overwonnen vijand. Wij zullen de dood zijn schadelijke wapens moeten afnemen en onszelf van goede wapens moeten voorzien, door ons de gerechtigheid van Christus gelovig toe te eigenen. Zo verandert de dood van een vloek in een zegen, van een ladder die afdaalt in de hel in een ladder die doet opklimmen ten hemel. De dood begint ons dan te behagen, want hij maakt een einde aan alle moeite en ellenden van dit leven. De dood betekent een zoete slaap, een verlossing, een groot gewin. Doordat Christus de zonde verzoend heeft, is de dood zijn kracht kwijt. Hij heeft het graf gemaakt tot een aangename slaapkamer. Daar krijgen wij rust en vinden onze lichamen eeuwige gezondheid. De dood mag ons dienen als een wagen, die ons voert naar de bruiloft des Lams. De gelovigen komen met het sterven in de haven van de eeuwige rust en worden in die haven feestelijk verwelkomd. In het graf bewaken engelen onze botten en beenderen. Ook daar is Christus niet van zijn gelovigen gescheiden en de Heilige Geest verlaat de tempel van ons lichaam niet, als de wormen er aan knagen. Christus heeft het graf voor al zijn kinderen waarlijk geheiligd en straks breekt de morgen der opstanding aan.²⁰

Zo mogen de gelovigen triomferend de dood aanzien!

b. De tussentoestand

De theologen van de Nadere Reformatie hebben ook rekenschap gegeven van hun visie op de fase tussen het sterven en de wederopstanding der doden of op de staat van lichaam en ziel na de dood. Ze gaan daar zelfs breed op in, wijzen de gedachten van de roomsen, socinianen, mennisten en remonstranten op verschillende punten af en weerleggen die met beroep op de Heilige Schriften.

b.1. Geen vagevuur

Al de mannen van de Nadere Reformatie verwerpen volstrekt elke gedachte van een vagevuur. Zij moeten daar niets van hebben. Men heeft het in deze kringen over de 'fabel van het vagevuur'. Men vindt het bestaan ervan volstrekt onbijbels.

Wat wordt immers onder dit vagevuur verstaan? Het zijn vooral de papijsten, de roomsen, die deze leer aanhangen. Zij beweren, dat de zielen na het

sterven in wezen blijven en, zo zij niet in doodzonde sterven, naar een versierd vagevuur worden gezonden.

Zij moeten daar eerst verblijven om er volmaakt gezuiverd te worden hetzij door eigen lijden hetzij geholpen door de gebeden, missen en verdiensten der heiligen. Zo moet door de zware straf en een vreselijk lijden aan de goddelijke gerechtigheid voldaan worden.

Tegenover deze leer zeggen de nadere reformatoren hartgrondig: neen! En dit antwoord funderen zij in de Bijbel. Want in de gehele Bijbel staat niet één woord over het vagevuur geschreven. De Schrift spreekt maar van twee wegen en tweërlei sterven: de weg ten hemel en de weg naar de hel; er is direct na het sterven eeuwige zaligheid of eeuwig verderf. Trouwens het vagevuur heeft geen enkele zin en grond, want het kan geen zonde wegnemen noch de ziel reinigen van wat voor kwaad ook. Immers de Here Jezus en zijn bloed alleen reinigen van alle ongerechtigheden. In zijn gerechtigheid zijn de gelovigen geborgen (zie: I Joh. 1:7; Koll. 2:10; II Cor. 5:21). De Bijbel zegt duidelijk, dat de zielen der gelovigen terstond na hun sterven in de hemel komen (zie: II Cor. 5:1; Filip. 1:23; Openb. 14:13; Luk. 23:43).

Geen vagevuur dus. Christus' offer staat garant voor de voldoening voor alle zonden. Daar hoeft niets aan toegevoegd te worden. De volkomenheid en algoezaamheid van zijn verzoening is hier de basis voor de directe heerlijkheid, waarin de gelovigen bij hun sterven worden opgenomen.²¹ Het kan niet duidelijker gesteld worden.

b.2. Geen zieleslaap

De nadere reformatoren moeten ook niets weten van een zieleslaap, gelijk verschillende theologen leren.

Zo stellen onder andere de mennisten, de dopersen, dat de zielen tot de jongste dag van Christus' wederkomst wel in wezen blijven, maar slapen. Daarom weten deze zielen ook niet van pijn noch vreugde. De remonstranten gaan daarin mee en beweren dat de zielen na de dood niet kunnen denken of actief zijn. De socinianen gaan nog weer verder en beweren, dat de zielen maar een goddelijke wasem, een soort lucht, een werkzame kracht of beweging vertegenwoordigen. Sterft nu de mens dan gaat de ziel weer op in God, ze verdwijnt daarmee en houdt op te bestaan. In de opstanding van het lichaam ontvangen de gelovigen een nieuwe ziel, maar voor de ongelovigen blijft de ziel aan de vernietiging onderhevig.

Deze leer van de zieleslaap wordt door J. Borstius niet anders getypeerd dan als dromerij. Als de dopersen zich beroepen op Openbaring 6:9, waar we lezen, dat de zielen die gedood waren om het Woord Gods onder het altaar liggen, dan is dit beroep niet gegrond. Want Johannes zegt daar, dat deze zielen niet slapen, maar roepen (vs. 10). Bovendien lezen we elders in het boek Openbaring dat zij staan voor de troon.²²

Allerlei argumenten voor de zieleslaap worden ondergraven door de man-

nen van de Nadere Reformatie. Zo wordt door hen naar voren gebracht, dat de dood in de Bijbel wel als een slaap en rust wordt voorgesteld. Tegelijk wordt er echter bij gezegd, dat men deze woorden 'bij overbrenging' heeft te verstaan en dat zij deels slaan op het rusten van het lichaam deels op het ophouden van de moeiten van dit leven. Maar de ziel blijft in haar wezen en werkzaamheid na het sterven functioneren.²³

b.3. Direct bij Jezus

Zonder enige aarzeling wordt door vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie duidelijk verkondigd, dat de zielen der ongelovigen bij het sterven naar de hel gaan, maar de zielen der gelovigen direct naar Jezus. Men fundeert dit onder andere op woorden als Lukas 16:22, 23:43; Prediker 12:7; II Corinthe 5:1,8; Filipenzen 1:23.

Als op grond van II Corinthe 5:10, II Timotheüs 4:8 gezegd wordt, dat de beloning wordt uitgesteld tot de laatste dag, dan wordt daarop geantwoord dat dit moet toegepast worden op de gehele mens en de gehele kerk, maar dat daardoor het feit van de voorafgaande zaligheid der individuele zielen geenszins wordt teruggenomen.

De sterfdag is voor de gelovigen de trouwdag. Daar zit niets tussen. De lichamen gaan het graf in en zullen daar blijven tot de dag van de totale opstanding van alle gestorvenen, maar de zielen der godvrezenden gaan bij het sterven aanstonds tot haar Bruidegom. Zij worden tot Hem opgenomen. Daarom betekent sterven winst.

Houdt dit nu in, dat de zaligheid voor de gelovigen in de hemel al volkomen zal zijn? Er zijn vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie die sterke nadruk leggen op het dáár en dan reeds te genieten heil, maar anderen wijzen op een niet tenvolle tevreden zijn of op een nog hopen en verlangen van de gelovige zielen onder het altaar in de hemel (Openb. 6:9vv). De opstanding des vleses moet nog komen en daarmee een hogere trap van zaligheid. Wat in de tussenstaat gescheiden is, de ziel van het lichaam, zal eens verenigd worden. De tempel van de Geest, ons lichaam, wacht nog op restauratie. Ondertussen wordt van de volheid van de vreugde in de hemel niets afgedaan door de predikers en zielszorgers van de Nadere Reformatie. Straks komt echter een nog grotere mate van zaligheid.²⁴

3. DE ESCHATOLOGIE VAN WERELD EN VOLKEN

De beweging van de Nadere Reformatie heeft zich niet alleen bezonnen op het proces van het einde van het leven van de enkeling, maar de blik ook geworpen op de gang van de geschiedenis van mensen, volken en wereld naar de grote voleinding toe. Men verwachtte de wederkomst van Christus, waarbij diverse schrijvers aandacht hebben gegeven aan een heilrijke periode van de kerk en

aan een toekomstige bekering van Israël, welke gebeurtenissen men karakteriseerde als tekenen van de eindtijd.

We hoorden reeds dat dit genoemd wordt een ‘historiserende eschatologie’ en dat wij kunnen zeggen, dat deze kenmerkend is voor de beweging van de Nadere Reformatie in de Nederlanden. Dit houdt onder andere in, dat vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie veel meer dan de reformatoren van het eerste uur oog hadden voor de aardse dimensies van de bijbelse toekomstverwachting. Zij hebben daarin de volgende facetten onderkend en beschreven:

a. De wederkomst van Christus

Zo centraal als de paroesie, de wederkomst van de Here Jezus, de Zoon des mensen, in onze tijd en bij huidige christenen staat in de theologische bezinning en praktische houding, stond ze niet in de beweging van de Nadere Reformatie. Er wordt zeker over geschreven, maar niet zo breed als wij zouden verwachten. Er wordt veel minder over gehandeld dan bijvoorbeeld over het sterven van de mens en alles wat daarna komt of over het laatste oordeel. De wederkomst van Gods Zoon als zodanig blijft behoorlijk op de achtergrond, zo ontdekten wij in de literatuur van de nadere reformatoren.²⁵

Desondanks kunnen wij in hun uiteenzettingen de volgende zaken vernemen over Christus’ verschijning op de wolken tot heerlijkheid en volle overwinning:

a.1. De tijd van zijn komst

Er wordt indringend ingegaan op de vraag naar de juiste tijd, wanneer het laatste oordeel zal worden gehouden en deze wereld zal vergaan. Men is duidelijk van mening, dat die precieze datum voor ons mensen verborgen is. Wij weten wel uit de Heilige Schriften, dat die dag schielijk en onverwacht zal komen. Daarvoor wordt verwezen naar Schriftplaatsen als: Markus 13:32; Mattheüs 25:13; Lukas 21:35 en Handelingen 1:7. Maar concrete aanwijzingen van datum en dag moeten we niet begeren.

‘Daar zijn ten allen tijde nieuwsgierige en vermetele mensen geweest, die onderstaan hebben, den tijd uit te rekenen en te zeggen, wanneer het oordeel komen zal; maar zij zijn alleen door den tijd beschaamd gemaakt. Eene Joodse fabel is nog overig, welke uit het eerste vers van Genesis oordeelt, dat de wereld zesduizend jaren zal staan, omdat in dat vers de Hebreeuwsche letter aleph zes maal gevonden wordt, welke de eerste letter van Elef duizend is; doch los fundament, losgebouw’, aldus W. à Brakel.²⁶

Ons zijn de tijden en de gelegenheden niet bekend gemaakt. De hemelse Vader heeft die aan Zichzelf gehouden. Daar moeten wij tevreden mee zijn. Met gissingen en menselijke berekeningen bereikt men niets. Die weg willen de nadere reformatoren niet op.

a.2. De tekenen van zijn komst

Toch heeft de Here God, die ons de juiste tijd niet bekend heeft gemaakt, in zijn Woord wel tekenen aangegeven, die aan de komst van Christus moeten voorafgaan. Het zijn ook herkenbare tekenen. Wij worden in de Bijbel zelfs opgeroepen die tekenen te onderkennen, er acht op te slaan.

Sommige van deze voor-tekenen zijn reeds merendeels vervuld. Door mannen van de Nadere Reformatie worden genoemd: de kracht van de verleiding door vele ketterijen en valse profeten, de afval, de vreselijke oorlogen die reeds gevoerd zijn, de aardbevingen en watervloeden, de hongersnoden, de gruwelijke vervolgingen en verdrukkingen van de kerk van God, de algemene zorgeloosheid en goddeloosheid van de mensen, de verkondiging van het evangelie over de gehele wereld en de openbaring van de antichrist, die algemeen wordt onderkend in de paus te Rome.²⁷

Er zijn echter ook nog zaken, die alsnog vervuld moeten worden, eer onze Heiland verschijnt in de wolken ten oordeel. Deze zijn:

1. De verwoesting van de stad Rome, die men typeert als de troon van het beest (zie: Openb. 16:13). Rome wordt vereenzelvigd met de hoer van Babel uit Openbaring 17:16. Deze hoer nu zal naakt uitgetkleed, verlaten en neergeworpen worden. Haar rijk moet uitgeroeid worden (zie: Openb. 18 en 19:2). Nu, Rome staat vandaag nog. Haar val moet eerst nog geschieden, wil de Heiland wederkomen.

2. De bekering van de hele Joodse natie, zoals hoewel niet alle dan toch verschillende vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie stellen. Hieraan zullen wij echter apart aandacht geven in een volgend onderdeel.

3. Een heerlijke staat van de kerk op aarde. Vaak wordt dit gezien in verband met de komende bekering van het Joodse volk, hetzij eraan voorafgaande hetzij ermee gepaard gaande hetzij erop volgend, doch de kerk van Christus uit de heidenen heeft naar verschillende beloften nog een bloeitijd in het verschiet.²⁸

Er zijn ook tekenen, die de komst van Christus zullen vergezellen. Daarbij wordt gedacht aan 'het teken van de Zoon des mensen', waarvan wij lezen in Mattheüs 24:30: 'En dan zal het teken van de Zoon des mensen verschijnen aan de hemel en dan zullen alle stammen der aarde zich op de borst slaan en zij zullen de Zoon des mensen zien komen op de wolken des hemels, met grote kracht en heerlijkheid'. Wat voor teken dit precies zal zijn, wordt ons niet meegedeeld. Sommigen menen dat het die komst van de Here zelf is. Anderen denken dat het gaat om het stellen van een heerlijke troon in de wolken (vgl. Matth. 25:31). Weer anderen vermoeden dat het een buitengewone en heerlijke glans zal zijn, die zal gaan stralen. Ook denken velen aan het sterke geluid van de laatste bazuin. De roomsen menen, dat het een geweldig en schitterend kruis zal zijn. W. à Brakel schrijft: 'Doch 't is wat het is, 't zal iets zijn, waarbij de

levenden zullen bekennen en zeggen: daar komt de Rechter ten oordeel; daar is nu het einde'.²⁹

a.3. Het gebeuren met Israël vóór zijn komst

Het is goed hier afzonderlijk aandacht te besteden aan de plaats van Israël in de eschatologische visies van de beweging van de Nadere Reformatie.

Niet alle vertegenwoordigers van deze beweging in het Nederlands Gereformeerde Protestantisme hebben een functie gezien, die gegeven is aan Israël en aan Gods heilshandelen met dit volk in het 'laatste der dagen'. Er is echter een deel van hen geweest, dat daarvoor vanuit allerlei motieven en beïnvloedingen open oog had.³⁰ In de poging tot begripsbepaling van een werkgroep uit de Stichting Studie Nadere Reformatie luidt het: 'Wat bij de mannen van de Nadere Reformatie opvalt, is dat zij een historiserende eschatologie kennen, waarbinnen zij veel aandacht besteden aan Israël. Naar hun stellige verwachting zal de bekering van Israël in de (nabije) toekomst een feit worden. Aan deze bekering zullen voorafgaan de vernietiging van Rome, van de paus en van de rooms-katholieke kerk enerzijds en van het Turkse rijk anderzijds, alsmede het ingaan van de volheid der heidenen. De christelijke kerk mag zich nooit schuldig maken aan enige vorm van niet-religieus antisemitisme. Bovendien moet zij alle hinderpalen voor de bekering van Israël (de afgoderij in de rooms-katholieke kerk en de heersende zonden) uit de weg ruimen en voor Israël bidden alsmede Israël met de Naam van Jezus Christus bekend maken'.³¹ Hierin zijn eigenlijk alle zaken aan de orde gesteld, die binnen de eschatologische visie van de Nadere Reformatie inzake het gebeuren rondom Israël vóór de komst van onze Here een plaats krijgen.

Wij gaan dat nu nader bezien en uiteenzetten.

Een massale bekering

Allereerst letten wij erop, dat verschillende auteurs van de Nadere Reformatie duidelijk stellen, dat er een bekering van de ganse Joodse natie zal geschieden en de Joden massaal tot erkenning zullen komen, dat Jezus de Messias is. Men verwijst daarvoor naar Romeinen 11:25vv. Men gelooft dat de aangekondigde tijd van het weer toetreden van de Joden tot de kerk van Christus aanstaande is. Ook speelt soms de landbelofte daarbij een rol. Er zijn nadere reformatoren, die stellig rekenen met een terugkeer van het Joodse volk naar het beloofde land en een vreedig wonen daarin, zo zullen we zien.³²

De visie van J. Koelman

Nu gaat de één verder in een concretisering van deze verwachtingen dan de ander. Voor J. Koelman bijvoorbeeld staat het vast, dat de bekering van de Joden een nationale bekering zal zijn, waarbij het volk zal terugkeren naar Palestina, en Jeruzalem herbouwd zal worden. Hij spreekt zelfs over een 'duizendjarig rijk', dat in 1560 zou zijn begonnen. De bekering der Joden nadert, stelt Koelman; ze verlangen ernaar, mee doordat ze pas bedrogen zijn door een

valse Messias. Er wordt ook meer voor hen gebeden dan voorheen, de kennis van de Hebreeuwse taal is beter dan vroeger en er is al een zekere volheid der heidenen, hoewel er meerderen aan moeten worden toegedaan.³³

De visie van W. à Brakel

W. à Brakel houdt steeds het verschil tussen de kerk der Joden en der heidenen goed in het oog. De christelijke kerk wordt door hem niet vereenzelvigd met Israël, eventueel te zien als het geestelijke Israël. Met Israël en met het volk van God wordt door Paulus in Romeinen 9 tot 11 niet de kerk van het Nieuwe Testament, maar de Joodse natie bedoeld, waarmee God in haar zelfstandigheid blijft handelen. De apostel noemt hen niet Gods volk vanwege hun geloof en bekering, want zij waren ongelovig en ongehoorzaam, maar vanwege het verbond, dat God met Abraham en zijn zaad had opgericht. Om dat verbond en die beloften, die Hij niet laat vallen, is en blijft het zijn volk. Er zijn verschillende fasen in de ontwikkeling en geschiedenis van Israël en de kerk te onderscheiden. Allereerst is er bij Israël de fase van de verharding en afwijzing van Jezus de Messias. Dan wordt het de tijd voor de heidenen, die de Heiland wel zullen aanvaarden. Vervolgens zal er na het ingaan van de volheid der heidenen een wending, een bekering onder Israël als natie komen. Het bestendig geloof en het heilig leven van de heidenen zal het verharde Israël tot jaloersheid verwekken, hen ertoe aanzetten de Messias, die hun beloofd is en uit hen is voortgekomen, te erkennen, in Hem te geloven en in Hem te leven. Deze periode is volgens A Brakel nog niet aangebroken, maar zij zal zeker komen. Doch wanneer God die verharde natie vervullen zal met Geest en genade in het aannemen van de Messias, David, hun Koning, dan zal dat nog meer licht en zegen brengen voor de heidenen dan de val van Israël veroorzaakte. Dat betekent dan een gloriëtijd voor de kerk: zij zal zo verwakkerd en verlevendigd worden door de bekering van Israël, dat haar vorige staat erbij verschijnen zal als een dode bij een levende. De onbekeerden zullen met grote getale bekeerd worden. Voor de Joden zal dat niet inhouden een bekering van enkelen, hier en daar één, maar een nationale bekering. Deze periode wordt door W. à Brakel het duizendjarig rijk genoemd. De antichrist zal dan vernietigd zijn, de duivel in de hel opgesloten blijven en de Turk in zijn kracht gebroken worden. Israël zal zijn Messias openlijk vereren en de aarde zal wondere vruchtbaarheid geven. Die tijd zal komen, al zal hij zelf deze niet meer meemaken. De Joden zullen weer in Kanaän wonen, al wil hij er niets van weten dat zij de tempel zullen herbouwen en dat de vroegere wijze van godsdienst daarin geheel hersteld zal worden. Evenmin gaat A Brakel mee met hen, die menen dat Israël dan het bewind over de hele wereld zal uitoefenen, wat de Joden zich wel verbeelden en sommige christenen ook dromen. De Joden zullen echter wel een republiek op zich vormen onder de allerwijzste, goedaardigste en heerlijkste regering. Het land Kanaän zal zeer vruchtbaar zijn en de inwoners zullen bijzonder godzalig leven. In die dagen zullen zij deel uitmaken van de heerlijke staat der kerk gedurende duizend jaren, zoals in Openbaring 20 voorzegd is.

Maar wij moeten niet verwachten dat de Here Jezus persoonlijk naar zijn menselijke natuur aan het begin van deze duizend jaren van de hemel zal neerdalen om lichamelijk en zichtbaar op de aarde te heersen. Met een veelheid van teksten uit het Oude Testament ondersteunt A Brakel zijn visie en hij roept zeer bewogen op: 1. de onveranderlijkheid van Gods verbond te bestuderen; 2. de Joodse natie niet te verachten; 3. medelijden te hebben met de huidige staat van de Joden, die ellendig is naar het lichaam en nog ellendiger naar de ziel; 4. te bidden om haar bekering, omdat zij eertijds gebeden hebben om onze bekering; 5. door een heilige levenswandel te tonen dat men wandelt in de voetstappen van hun vader Abraham en hen zo voor Christus te winnen. Neemt de gelegenheid waar om vriendelijk en liefdevol met hen te spreken. Noemt tegenover hen de Here Jezus 'Messias' en toont wat gij te zeggen hebt over zonde en genade aan uit het Oude Testament. Eveneens, dat de Messias met zijn dood voor de zonden zou voldoen, de mens met God zou verzoenen en zielen zou bekeren, bijvoorbeeld uit Jesaja 53, 41 en Daniël 9. Disputeert echter niet, want dan geeft u hun aanleiding tot lasteren.³⁴

De visie van F.A. Lampe

Ook F.A. Lampe heeft de plaats en functie van het handelen Gods met Israël beschreven en wel binnen het gehele kader van zijn eschatologische verwachtingen en voorspellingen. Hij heeft dat als volgt gedaan. Hij deelt de geschiedenis van de kerk en de wereld na Christus' geboorte in zes perioden, te weten: de tijd der apostelen tot de dood van Johannes; de vervolgingstijd tot Constantijn de Grote; de tijd der vrijheid tot de opkomst van het anti-christendom; de periode tot de waldenzen; de Reformatietijd tot het Passauer verdrag; en de tijd van de protestantse kerk tot het begin der achttiende eeuw. Voortdurend toont Lampe aan, dat de Bijbel alle door hem beschreven gebeurtenissen heeft voorgezegd. De zesde van de zeven perioden loopt nu in deze tijd volgens Lampe ten einde. Wat daarna zal gebeuren stelt hij als volgt voor: Er zal een zware tijd van verzoeking komen door het optreden van wilde en barbaarse volken, die hij niet nader aanduiden kan. Zowel de valse als de ware kerk zullen het dan zwaar te verduren krijgen. De macht van de antichrist te Rome zal langzamerhand verzwakt worden, zich nog enige tijd kunnen handhaven, maar toch onherroepelijk te gronde gaan. Verder zullen de Turken op heel snelle wijze ten val komen. Dit zal gepaard gaan met de redding en reiniging van de Griekse kerk. Nadat een groot aantal mensen zich van de antichrist zal hebben afgewend en tot de ware kerk zal hebben gekeerd, zal Rome door vuur verwoest worden. Vele heidenen zullen dan tot het ware geloof toetreden. Het Joodse volk zal zich bekeren. De Joden zullen zelfs massaal naar hun eigen land terugkeren en Jeruzalem zal herbouwd worden. Dan zal er een tijd van vrede en rust aanbreken: het duizend-jarig rijk. 'Wie verhasstet auch der Name der Chiliasten vor Zeiten unter uns gewesen ist, nachdem Cerinth angefangen hat, die Hoffnung des tausendjährigen Reichs Christi auf Erden mit allerley ungereimten Fabeln und Schwermereien zu verduncklen, so tragen wir doch keinen

Scheu zu bekennen und zu glauben, dasz die Weissagung Johannis von demselben noch in künftigen Zeiten werde ihre Erfüllung bekommen'.³⁵

De visie van Th. van der Groe

Tenslotte willen wij nog naar voren brengen, wat Theodorus van der Groe over het toekomstig gebeuren met Israël heeft gezegd, zelfs in een catechismus- en biddagpreek. Hij vermeldt daarin de dingen, die nog vóór de komst van onze Heiland zullen moeten geschieden. Deze bestaan voornamelijk hierin, dat in elk geval eerst de antichrist en zijn rijk moeten vallen. De stad Rome, de troon van het beest, moet verwoest worden. Geheel het Joodse volk zal dan tot Christus bekeerd worden en de volheid der heidenen zal ingaan. Want alsdan zal er een heerlijke staat voor de kerk aanbreken, waarin de gelovigen met Christus als Koning een periode van duizend jaren op aarde zullen heersen. In die tijd zal de duivel in de hel opgesloten zitten, zodat hij de volken niet meer zal kunnen verleiden. Na die duizend jaren zal er weer een zware vervolging aanbreken voor de kerk, verwekt door Gog en Magog, die de legerplaats der heiligen, dat is Israël, zullen omsingelen en de kerk van Christus uiterst zwaar zullen benauwen. Na die vervolging, die dit keer echter maar een korte tijd zal duren, zullen Gog en Magog door vuur uit de hemel verslonden worden en dan zal de grote en doorluchtige dag des Heren komen met het laatste oordeel. Maar die is nog niet zo dichtbij, want het zal nog meer dan duizend jaren duren. Over de bekering van het volk der Joden zegt Van der Groe nog nadere bijzonderheden. Zij zal zo ras gebeuren, als de volheid der heidenen is toegebracht. Dan zal de Here God hen weer herstellen in zijn verbond en zalige gemeenschap. De Here Jezus zal op een zeer genadige en heerlijke manier, niet lichamelijk, maar geestelijk, aan hen verschijnen. Hij zal dan hun staat, hun godsdienst en alles weer wonderbaarlijk oprichten en herstellen en dan met zijn heiligdom in hun midden komen wonen. Het zal een machtige tijd zijn voor zijn volk uit Joden en heidenen, namelijk duizend jaren lang. Dit is dan de zesde periode van de geschiedenis van Gods verbond en deze zal zich uitstrekken tot het einde.³⁶

Het wegnemen van hindernissen

In het algemeen wordt door de mannen van de Nadere Reformatie gesteld, dat deze bekering der Joden tot het christelijk geloof niet eerder zal geschieden, dan dat alle uitwendige afgoderij uit de christenen uitgeroeid zal zijn. Gedacht wordt dan bijzonder aan de afgoderij van de roomse kerk, het vereren van beelden. Die afgoderij is reden geweest, dat de Joden van de christelijke religie afkerig bleven. Deze afgoderij was ook de oorzaak van de vijandschap tegen Christus van zowel de Turken als de Joden. Daarom worden alle christelijke koningen, prinses en staten opgeroepen de gelegenheid te benutten de paus en Rome ten val te brengen, wat tot gevolg zal hebben een toebrengen van de Joden tot het geloof. Deze gebeurtenis zal voor hen zijn als een herleven uit de doden (zie: Rom. 11:15). Zo moeten de aanstoten uit de weg van Gods volk, Israël, worden weggeruimd, opdat zij niet langer zullen afdwalen.

De heersende zonden onder de gereformeerden is een tweede hindernis voor de bekering van de Joden. Ook deze moeten eerst weggedaan worden. Het gereformeerdendom moet gereinigd worden van afwijkingen in leer en in leven. Wanneer gereformeerden vroom en nauwgezet leven, zullen zij de Joden tot jaloersheid kunnen verwekken.

Daarnaast is er dan bekering onder de Joden zelf nodig. Want zij verwachten wel een Messias, maar als een zeer machtig potentaat, die op wereldse wijze regeren zal. Zulk denken en verwachten moet tot verandering gebracht worden. Daartoe moeten alle beschikbare middelen ingezet worden.³⁷

Karakterisering van deze visie

De vraag is, hoe men deze visie binnen de beweging van de Nadere Reformatie moet typeren. W.J. op 't Hof is de mening toegedaan, dat de visie op de toekomst van het Joodse volk in de begintijd van de Nadere Reformatie ingebed is in een toekomstverwachting, die niet chiliastisch, maar apocalyptisch van aard is, dat wil zeggen ontleend aan het laatste bijbelboek. In de tweede periode van de Nadere Reformatie, die gekenmerkt wordt door ontgoocheling en onzekerheid vanwege het uitblijven van realisering van de beoogde idealen, openbaart zich echter een sterk chiliastisch gekleurde toekomstverwachting. Waar de kaars van het levend ideaal van de theocratie opbrandt, ontstaat het kaarsvet van de chiliastische gedachtengang. Er treedt dan een actualiserend Schriftgehoof naar voren, volgens Op 't Hof, waardoor men in de eigentijdse geschiedenis de vervulling wil gaan zien van de bijbelse profetieën aangaande de toekomst. Vandaaruit wordt in het geheel van de Nadere Reformatie een ontwikkeling zichtbaar, die bestaat in een verdringing van het anti-chiliasme. Dit anti-chiliasme wordt dan zelfs overwonnen en weggevaagd.³⁸

J. van Genderen is geneigd om te spreken over een partiëel of schijnbaar chiliasme bij W. à Brakel en H. Witsius. Mannen van de Nadere Reformatie hebben op enkele punten een chiliastische voorstelling meegenomen in hun verhandelingen. Zo bijvoorbeeld Witsius, die niet alleen een nationale bekering van Israël verwachtte, maar ook die van vele andere volken. Volken zullen eens van jaar tot jaar heentrekken om zich neer te buigen voor de Koning, de Here der heerscharen, om het loofhuttenfeest te vieren (Zach. 14:16). Als aan de bedreiging van Gog en Magog een einde gemaakt is, zal de Here verschijnen om te oordelen. Toch is de gedachte van een tweërlei wederkomst van Christus en een tweërlei opstanding voor W. à Brakel bijvoorbeeld verwerpelijk. Daarom kunnen we niet zonder meer over chiliasme bij de nadere reformators spreken, volgens Van Genderen.³⁹

C.J. Meeuse stelt, dat Koelmans opvattingen over de toekomst van Israël door de nadruk die hij legt op de letterlijke exegese van bepaalde oudtestamentische profetieën alsook door zijn geloof in een nationale bekering van het Joodse volk, in zijn terugkeer naar Palestina en de herbouw van de tempel, onmiskenbaar een stap in de richting van het chiliasme is. Desondanks blijft

Koelman uit het chiliastische vaarwater door nadrukkelijk te stellen, dat het Joodse volk in de kerk zal worden opgenomen en dat zijn heerlijke toekomst een geestelijke zal zijn. Daarom kunnen we niet spreken over chiliastisch zonder meer als het gaat over zijn toekomstverwachting.⁴⁰

Zelf heb ik geschreven, dat we niet bij elke theoloog van de Nadere Reformatie, die over de toekomst van Israël spreekt en over de bekering van dit volk een chiliastische visie in uitgewerkte vorm vinden. Bij enkele vinden we enige chiliastische tendensen of brokstukken. Anderen gaan verder en geven meer chiliastisch materiaal en hebben bepaalde chiliastische elementen overgenomen en verwerkt. We kunnen daarom niet spreken over volle chiliasten, maar over gematigde, min of meer chiliasten.⁴¹

De bronnen van deze visie

Het blijft moeilijk en een opgave van nader onderzoek de precieze aanduiding te vinden voor de toekomstverwachtingen rondom Israël en het Joodse volk binnen de Nadere Reformatie!

Op de vraag, hoe de mannen van de Nadere Reformatie tot een dergelijke toekomstverwachting inzake Gods handelen met zijn volk Israël gekomen zijn, kan op zijn minst een tweevoudig antwoord gegeven worden.

Allereerst kan gewezen worden op hun Schriftgebruik. Zij hadden oog voor het eigen gehalte van het Oude Testament en voornamelijk van de oudtestamentische profetieën. De beloften van het Oude Testament hadden dan wel hun diepste vervulling in Christus gevonden, maar dat hield voor hen niet in dat zij daarmee volledig en definitief vervuld zouden zijn. De totale vervulling was bezig zich nog altijd te voltrekken in de ontwikkeling van de geschiedenis en gaat door tot op de dag van de wederkomst van Christus. In die doorgaande vervulling neemt Israël een belangrijke plaats in. Er was een 'actualiserend' Schriftgeloof. In de eigentijdse geschiedenis ziet men iets van de vervulling van de bijbelse beloften aangaande de toekomst. Wat gebeuren gaat, wordt concreet vanuit de Bijbel geduid. Zo ontstond een apocalyptische stemming in het kamp der nadere reformatoren, waarbij de totale vervulling en onthulling van Gods beloften spoedig verwacht werd.

Daarnaast heeft ook de invloed van de Puriteinen een grote rol gespeeld. Tal van hun werken zijn in het Nederlands vertaald door mannen van de Nadere Reformatie. Gedacht kan worden aan werken van theologen als T. Brightman, W. Perkins, J. Owen en J. Durham. In deze werken ligt vertolkt een intens bezig-zijn met de toekomst en een gespannen uitzien naar de vervulling van Gods beloften speciaal voor het Joodse volk. Daarvan is door de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie veel overgenomen en verwerkt in hun theologische eschatologische visies.⁴²

a.4. De verwachting van zijn komst

Als het gaat over het verwachten van de komst van Christus ten oordeel of ten voordeel, dan gaan de mannen van de Nadere Reformatie daar uitgebreid op in en wel op een heel eigen manier. Zij spreken dan onderscheidenlijk tot de mensen. Zelfs midden in hun dogmatische uiteenzettingen worden zij dan zeer praktisch en uiterst toepasselijk.

Algemene aanduiding

Allereerst wordt goed voor ogen geschilderd, wat die komst zal betekenen. Dat wordt kernachtig samengevat onder andere op deze wijze: Christus zal openbaar komen, aller oog zal Hem zien. Hij zal met een grote heerlijkheid komen als rechter om te oordelen. Alle mensen zal Hij voor zijn troon dagen en de goede van de kwade scheiden. Hij zal ieder op het allernauwst onderzoeken en al hun daden aan het licht brengen. Dan zal Hij het vonnis òf ten leven òf ten dode uitspreken en dat zal geschieden naar ieders werken. Daarna zal Hij het vonnis uitvoeren: de goddelozen zal Hij in de hel verstoten en de godzaligen naar de hemel geleiden. Dit alles staat ons te wachten.

Voor de ongelovigen

Na deze algemeen gestelde inleiding op de verwachting van Christus' komst worden in de verhandelingen van de nadere reformatoren eerst de goddelozen toegesproken. Hen moeten vanwege deze verwachting de haren wel ten berge rijzen van verschrikking, want die dag zal voor hen een vreselijke dag zijn! (zie o.a.: Mal. 4:1; Jes. 33:14; Openb. 6:16,17). Hoe kunnen de ongelovigen zo zorgeloos zijn ten aanzien van deze doorluchtige dag des Heren? Wordt er bij hen weinig of in het geheel geen rekening gehouden met zijn komst? De duivelen sidderen, wanneer zij aan die dag denken en stadhouder Felix werd bevreesd toen Paulus sprak over het toekomstige oordeel, maar wie wordt er vandaag door de 'schrik des Heren' nog bewogen tot geloof? Het is een droevig voorteken, wanneer iemand in zonden leeft en toch niet beeft voor het grote gericht, dat aanstaande is!

In heel schrille kleuren wordt de goddelozen de komst van Christus geschilderd. W. à Brakel besteedt er veel aandacht aan in zijn dogmatisch werk *Redelijke Godsdienst*. Hij schrijft: 'Gij zorgeloos, ongevoeligen, in zonden gerusten; gij vleeschelijken, aardschgezinden, in de aarde wroetende mollen; gij ontuchtigen, hoereerders, overspelers, gij hoovaardige pronkers en pronksters; gij spelers, dronkaards, dobbelaars; gij leugenaars, achterklappers; gij huichelaars en geveinsden; gij ongehoorzame verwerpers van het evangelie⁴³ hoort en merkt op: hoe meent gij, dat het u gaan zal? Ik verzeker u, gij zult voor het oordeel komen, dezelfde, die gij zijt; gij zult den Heere Jezus in heerlijkheid zien, als uwen Rechter, zitten op den troon zijner heerlijkheid; gij zult geroepen worden: Adam, waar zijt gij? Wat hebt gij gedaan? Daarop zult gij bevende voor den dag komen, daar zal de historie van uw leven en van al uwe

heimelijke en openbare zonden u worden voorgelezen, daarop zult gij verstommen, de Rechter zal u in gramschap aanzien en in toorn aanspreken, gij vervloekten; de godzaligen zullen u in verachting aanzien en uwe verdoemenis goedkeuren; dit alles zult gij langen tijd moeten verdragen, in de uiterste benauwdheid en 't zal u onverdragelijk zijn, dat diegenen, die gij nu veracht, dan in heerlijkheid zullen zijn, en u zullen oordeelen, en daarop zal dan de eeuwige wegstooting volgen in den poel, die van sulfer brandt, daar weening is der oogen, en knersing der tanden, daar de rook uwer pijniging zal opgaan tot in alle eeuwigheid, daar uw worm van het geweten, die u razend zal bijten, nooit zal sterven, dat gij den dood zult zoeken zonder vinden, daar gij in onlijdelijke wanhoop uwe tong van smart zult kauwen. Dit zal u overkomen, en waar dan henen? Alle genade is u ontzegd, alle schuilplaatsen zijn u ontnomen, alle verkwikking en verandering en verademing houden op, alleen uwe smarten naar ziel en lichaam hebben geen einde! Och! dat wij door den schrik des Heeren u tot het geloof konden bewegen en dat wij u door vreeze mochten behouden; want nu is nog den toorn te ontvlieden, dewijl u Christus, de weg, de waarheid en het leven, door het evangelie nog wordt aangeboden; bekeert u dan nu en gelooft in den Heere Jezus, en gij zult zalig worden. De almachtige God doe u nu tot den Heere en zijne goedheid al bevende komen, opdat gij in dien dag met groote vrijmoedigheid en blijdschap moogt staan voor den Zoon des menschen, als Hij in zijne heerlijkheid zal komen!⁴⁴

Bij de ongelovigen zal er dus geen blijde verwachting gevonden (kunnen) worden van de komst des Heren. Zij zullen proberen de gedachten daaraan zover mogelijk van zich af te zetten. Door de zeer concrete aanduiding van die komst, zoals in het boven gegeven citaat geschiedt, zullen de onbekeerden meer afgeschrikt dan opgewekt worden om de Heiland te verbeiden. De wetenschap van het naderbij komen van de dag van Christus moet hen tot bezinning en bekering, tot verbijstering en verbijzeling nopen. Dat is de boodschap van de beweging der Nadere Reformatie tegenover de goddelozen in allerlei vorm en graad.

Voor de gelovigen

Voor de gelovigen zal die dag tot grote blijdschap zijn. Daarom worden zij opgeroepen niet te vrezen voor de toekomst des Heren, maar er reikhalzend naar te verlangen en uit te zien, want:

1. dan zal hun Here verheerlijkt worden voor alle mensen, voor alle engelen en duivelen.

2. dan zal de grote verkwikking, verkoeling en verlossing van alle zonden en ellenden doorbreken, terwijl men gekroond zal worden met heerlijkheid en genodigd tot de bruiloft van het Lam.

3. dan zullen de goeden en de kwaden van elkaar gescheiden worden, terwijl ze nu tot verdriet van de gelovigen op aarde en in de kerk onder elkaar vermengd zijn.

4. dan zullen de gelovigen de rechtvaardige wraak des Heren zien over alle goddelozen en verdrukkers van Christus' gemeente.

5. dan zal de Here hen ook belijden voor de engelen en alle mensen, dat Hij hen liefheeft en dat zij van Hem zijn.

Daarom is het niet in de gelovigen te prijzen, dat ze zich zo weinig verblijden over de komst van hun Bruidegom. Men mag zich niet teveel hechten aan het aardse, waardoor men zich zo weinig zal en kan oriënteren op het toekomstige.

'Dewijl de Heere Jezus zal komen ten oordeel; (a) maakt dan uwe rekening klaar, ziet uwe schulden over en legt de voldoening van Christus daartegenover, en tracht door geloof dezelve onderteekend te krijgen met het bloed van den Heere Jezus. (b) Versiert u tegen dien tijd met een heerlijk bruiloftskleed... (c) Waakt, opdat die dag u niet onverwacht overkome, voorziet uwe lampen met olie, houdt de lenden opgeschort en de kaars brandende, Lukas 12:35. En verwacht al biddende de komst van den Bruidegom..... (d) Werkt nu en zijt overvloedig in de oefeningen van deugden....' zo roept 'vader Brakel' zijn lezers toe.⁴⁵

Toekomst voor personen en wereld

De verwachting van de komst van de Here Jezus Christus op de wolken is binnen de Nadere Reformatie erg individueel en persoonlijk ingekleurd. De verwachting voor de wereld en de schepping ligt niet zo sterk binnen het gezichtsveld. We zullen straks vernemen,⁴⁶ dat de aarde bij Christus' verschijning op de wolken wel vernieuwd zal worden, maar dat de gelovigen en uitverkorenen dan niet de aarde zullen gaan bewonen, want hun verblijf zal in de hemel zijn. Wel zullen ze de nieuwe aarde telkens kunnen bezoeken om er zich te verlustigen in Gods heerlijkheid, waarvan deze aarde dan vervuld zal zijn als toneel van de eeuwige glorie van hun God en Koning.

Er zijn nieuwsgierige mensen, die willen weten, of er op de nieuwe aarde ook beesten en bomen zullen zijn en of die zullen voorttellen. Daar moeten wij ons niet zo druk om maken; dit moeten wij aan onze God overlaten. Met beroep op I Johannes 2:15,17 en II Petrus 3:11,12 roept W. à Brakel uit: 'Laat ons maar trachten een erfgenaam te zijn van God, en een medeërfgenaar van Christus, en door de hoop van de erfenis verwakkerd te worden tot een godzaligen wandel, en deze aarde met al dat er in is, laten voor de goddelozen, als hun deel' en dat schrijft deze nadere reformator in het deel over 'Van de voleinding der wereld'.⁴⁷ Ik kan niet zeggen dat dit als spiritualisme aangeduid moet worden, maar het houdt wel een onderwaardering in van wat God straks met zijn schepping en aarde gaat doen. Dat behoort toch ook bij de grote toekomst van Christus!

b. De voleinding

In de beweging van de Nadere Reformatie is niet alleen volop bezinning geweest op het feit en de wijze, waarop alles wordt heengestuwd naar het einde, de wederkomst van Christus de Here, maar ook op die dag zelf en op al wat zij mee zal brengen. Er worden verschillende facetten van het gebeuren van die dag beschreven. Ook daarvan geven we een weergave als behorend bij de eschatologische visies van de Nadere Reformatie.

Aan de orde komen:

b.1. De opstanding der doden

Het gebeuren zelf

Er wordt allereerst onderscheid gemaakt tussen wat men noemt de *bijzondere* opstanding, namelijk van hen die door een wonder ten tijde van het Oude en Nieuwe Testament zijn opgewekt, maar daarna weer gestorven zijn en de *algemene* opstanding, namelijk van alle mensen wanneer de Here Jezus ten oordeel zal komen in de voleinding der wereld.

Deze laatste opstanding geschiedt niet op natuurlijke wijze, ook niet door tussenkomst van engelen of enig ander schepsel, maar alleen door de almacht van God, de Schepper van hemel en aarde. Zij geschiedt zonder tussenmidde-len, doch rechtstreeks. Engelen worden niet bij de opwekking der doden zelf ingezet; God zal de engelen wel gebruiken in het vergaderen van de opgewekten voor zijn rechterstoel. Zij mogen hen bijeenbrengen uit alle plaatsen vóór Hem. God zal dit gebeuren gepaard doen gaan met een uitwendig teken: een zeer groot geluid – het blazen van de bazuin en de roepstem van de archangel (zie: Rom. 4:17; Joh. 5:21; Matth. 24:31; I Cor. 15:52; I Thess. 4:16).

Alle mensen – behalve Henoch en Elia en die nog in leven zullen zijn bij Christus' komst – die gestorven zijn, hetzij vóór (!) of na hun geboorte, hetzij klein of groot, hetzij godzalig of goddeloos, van het begin der wereld tot het einde zullen verrijzen. Verbrand of vermoord, het doet er niet toe, zij allen staan uit hun graven op. Tegenover Sadduceeën en Epicureeërs wordt dit feit op grond van vele Bijbelplaatsen vastgesteld en vastgehouden.⁴⁸

De opstanding van het lichaam

Vervolgens is er door de nadere reformatoren nagedacht, in het licht der Schriften, over het wezen en de hoedanigheden van het lichaam, dat eens verrijzen zal. Men onderscheidt inderdaad tussen het wezen en de hoedanigheden van het lichaam.

In wezen zal het lichaam hetzelfde zijn als voorheen. Wij zullen dezelfde mensen zijn, die wij tevoren waren. In I Corinthe 15 wordt steeds gezegd dat het lichaam wordt gezaaid in verderfelijheid en dat ditzelfde lichaam weer wordt opgewekt in onverderfelijheid; dit sterfelijke dat moet onsterfelijheid aandoen. Verder wordt verwezen naar het voorbeeld van Christus, die na zijn

opstanding zijn eigen handen, voeten en zijde heeft laten tasten; nu, aan Hem zullen wij gelijk worden (zie: Luk. 24:39; Joh. 20:27, Filip. 3:21).

De hoedanigheden echter zullen veranderd zijn bij de opstanding. Die van de goddelozen zo dat ze onsterfelijk zijn en in staat om eeuwig alle straffen en pijnen te kunnen ondergaan. Die van de godzaligen zullen onverderfelijkheid, onsterfelijkheid, heerlijkheid, kracht en geestelijkheid aandoen. Ook daarin zullen zij hun Here gelijkvormig zijn, zodat zij bekwaam zijn tot het eeuwig leven in de hemelse glorie. Onze lichamen zullen schitteren gelijk Christus schitterde op de berg der verheerlijking. Was Christus zo weer uit het midden van de discipelen verdwenen op de dag van zijn opstanding, straks zullen ook onze lichamen gezwind zijn, niet meer de zware last van nu moeten torsen, maar geheel vaardig tot de dienst van God zijn.

Dit lichaam, veranderd in zijn hoedanigheden, zal met de ziel verenigd worden. Hoe dat precies is, kunnen wij ons hier niet voorstellen, omdat wij ons niet van de aardse denkwijze kunnen losmaken, zolang we hier zijn. De ziel zal niet meer het lichaam leiden en regeren, maar ziel en lichaam zullen beide geregeerd worden door de Geest. De lichamen zullen geestelijk zijn (pneumatika), niet geest maar geestelijk. We leven dan in een geheel andere eeuw, met andere woorden: in een geheel andere orde.⁴⁹

De tijd, plaats en tekenen van de opstanding

Er wordt ook nog gehandeld over de tijd, de plaats en de tekenen van de opstanding der doden. De tijd van het gebeuren zal kort zijn. Volgens I Corinthe 15:52 zal het in een punt des tijds, in een ogenblik, bij de laatste bazuin geschieden.

Het hoeft ons echter niet te overvallen, want er zijn ons vele tekenen aan de hand gedaan, waarvan er al een deel reeds lang vervuld zijn en een deel nog zal plaatsvinden en enige, vlak vóór het zover is, zullen geschieden, namelijk de verduistering van de zon, het uitvallen van het licht der maan en het neerstorten van de sterren des hemels (zie: Matth. 24:29v).

Wat de plaats betreft, die moet men niet alleen zoeken in het land Kanaän, maar over de hele wereld; waar er maar doden worden gevonden zal er een opstanding geschieden, zodat er geen bepaalde heilige plaatsen voor het begraven behoeven te worden gezocht, al zal men een eervolle begrafenis niet mogen verachten.⁵⁰

Als gevraagd wordt, hoe het met de kinderen en onvolwassenen, met de lichamelijk en verstandelijk gehandicapten zal zijn, heeft ook de Nadere Reformatie daarover zich uitgelaten. De algemene gedachte is, dat wat God in zijn schepping gelegd heeft, geheel tot ontwikkeling zal komen. Wat er door de zonde bij gekomen is aan gebreken en vergroeiingen, zal bij de opstanding verdwenen zijn. We staan op in onsterfelijkheid, onverderfelijkheid en heerlijkheid. Ieder zal dan op zijn best zijn. Wel zal er onderscheid in heerlijkheid zijn. Er zijn grotere en kleinere vaten, maar elk vat zal vol zijn van de heerlijkheid van God en schitteren voor God en elkaar.⁵¹

b.2. Het laatste oordeel

Oordelen en hèt oordeel

De Here God straft in dit leven de bozen en Hij kastijdt zijn kinderen. Dit wordt in de Bijbel een oordeel genoemd (zie: Ps. 119:120). Ook oordeelt God ieder mens bij zijn sterven (zie: Hebr. 9:27). Maar eens zal God, op de dag van Christus' wederkomst, alle mensen tegelijk voor Hem doen komen en hen allen in het openbaar en definitief oordelen. Dit wordt het eeuwige oordeel genoemd (zie: Hebr. 6:2). Zo zal op de opstanding der doden het oordeel van alle mensen volgen.

Op vele plaatsen van de Schrift wordt dit laatste oordeel aangegeven en met alle zekerheid aangezegd, dat het komen gaat. Dit oordeel is ook geheel in Gods gerechtigheid verweven. Het uitstel ervan betekent geen afstel, maar Gods genadig geduld. En de gave van de tijden der genade, opdat nog zoveel mogelijk mensen tot geloof gebracht mogen worden, is nog zijn goedheid over de mensen. Al is het waar dat in dit leven al beslissingen vallen over het ontvangen van de zaligheid of het verwezen worden naar de rampzaligheid, het strekt zeer tot Gods eer, dat eens alle mensen naar lichaam en ziel in het openbaar en voor het laatst geoordeeld zullen worden.⁵²

De Rechter(s)

De Rechter zal zijn God drieënig, die de rechtvaardige Rechter van hemel en aarde wordt genoemd. Zo zal de Vader de mensen oordelen. Toch zal zijn oordeel door de Zoon, de Here Jezus Christus zichtbaar worden uitgevoerd, zoals in Johannes 5:21vv geschreven staat: 'Want gelijk de Vader de doden opwekt en doet leven, zo doet ook de Zoon leven, wie Hij wil. Want ook de Vader oordeelt niemand, maar heeft het gehele oordeel aan de Zoon gegeven, opdat allen de Zoon eren gelijk zij de Vader eren' (vgl. Hand. 17:31). De heilige engelen zullen Hem daarbij vergezellen (zie: Luk. 9:26. Matth. 25:31). Ook de gelovigen zullen met hun Here medeoordeelen (zie: Matth. 19:28; I Cor. 6:2). 'Maar deze zullen niet oordelen met rechterlijke autoriteit en macht, maar als leden van Christus, die mededeelende aan de heerlijkheid en 't werk van hun Hoofd, en bijzonder als goedkeurende het oordeel van Christus...'.⁵³

De gedaagden

Die geoordeeld zullen worden zijn de engelen, niet de goede maar de kwade, de duivelen, de boze geesten. Paulus schrijft aan de gemeente van Korinthe: 'Weet gij niet, dat wij over de engelen oordelen zullen?' (I Cor. 6:3 vgl. II Petr. 2:4; Jud.:6).

Verder raakt het oordeel, zoals we reeds boven hoorden: alle mensen, geen uitgezonderd, de grote en de kleine, de rijke en de arme, de koningen en de bedelaars. Wie mens is, komt in het oordeel. Daarbij moet duidelijk gesteld worden, dat de vromen niet in het oordeel der verdoemenis komen en dat de goddelozen niet zullen kunnen bestaan in het gericht van Christus!

De akten in het laatste oordeel

Vervolgens wordt door de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie een vijftal daden of akten in dit laatste oordeel onderscheiden. Deze zijn:

1. De citatie of dagvaarding. Op de roep van de aartsengel zullen allen voor de rechterstoel van Christus worden gedaagd met de luide roep: Komt ten oordeel.

2. De comparitie of verschijning, tevens scheiding. De gedaagden zullen te voorschijn komen en de Here Jezus zal de goeden en de kwaden – tot nu toe onder elkaar vermengd – van elkaar scheiden. Hij zal de schapen aan zijn rechter en de bokken aan zijn linkerhand zetten. De goeden zullen Christus in de wolken tegemoet gevoerd worden en de kwaden zullen op de aarde blijven staan.

3. De examinatie of het onderzoek. Dit wordt ook wel genoemd: het openen van de boeken (Openb. 20:12). Het zijn de boeken van de eeuwige verkiezing en verwerping, van de Schriften als wet en evangelie, van de voorzienigheid en van het eigen geweten van de mensen.⁵⁴ In het onderzoek zullen betrokken worden alle gedachten, alle woorden en daden. Alle nalatigheden en verborgen neigingen en overwegingen komen in het geding aan de orde (zie: Pred. 12:14; Matth. 12:36v).

De norm, waarnaar God oordelen zal, is de wet, die in ieders hart is ingeschreven en aan de kerk duidelijker is bekend gemaakt door de Schrift. Het evangelie komt daarbij tot verzwaring van de zonden der onbekeerden, die onder dit evangelie hebben geleefd, en van hun verdoemenis (zie: Matth. 11:22). De gelovigen zullen naar het evangelie worden vrijgesproken, daar zij de voldoening en heiligheid van de Here Jezus hebben. W. à Brakel brengt bij dit punt nog de vraag in geding, of de zonden van de gelovigen in het oordeel openbaar zullen worden. Daarop wordt zowel ja als nee geantwoord. 't Is geen fundamenteel punt des geloofs, en daarom heeft men elkander hierover niet te verdenken. 'Wij houden het daarvoor, dat de zonden der gelovigen in 't oordeel openbaar zullen worden, doch niet als onverzoend'.⁵⁵ Hij heeft daarvoor de volgende argumenten: a. De Bijbel spreekt erover, dat ieder voor zich aan God rekenschap zal moeten geven (Rom. 14:12 e.a.); b. Ook de gelovigen zullen voor Gods rechterstoel moeten verschijnen; c. De getrouwe leraren hebben eveneens rekenschap van hun werk af te leggen (Hebr. 13:17). d. Hoe kan Gods rechtvaardigheid in het oordeel openbaar worden in het vrijspreken van de gelovigen, zo niet schuld en betaling tegenover elkaar gelegd worden! e. Hoe kan Christus' voldoening anders in haar kracht en grootheid gezien worden, zo niet de zonden waarvoor Hij voldaan heeft openbaar worden? f. Het einde van de zaligheid is tot eer van Gods heerlijke genade en die kan niet blijken dan bij openbaring van de schulden van de vaten der barmhartigheid. g. De godzaligen zijn betrokken geweest bij de zonden der goddelozen; worden de zonden der laatsten openbaar dan zullen daarmee die van de eersten ook openbaar worden.

4. De pronuntiatio van de sententie of de afkondiging van het vonnis. Hierbij wordt het vonnis over de godzaligen het eerst uitgesproken om hen te verheerlijken voor het oog en oor van alle goddelozen en tot hun meerdere beschaming en smart. Dit vonnis geschiedt zonder enige mogelijkheid van herroeping of verandering (zie: Matth. 25:34,41).

5. De executie of uitvoering van het bepaalde vonnis (zie: Matth. 25:46).⁵⁶

De plaats en de duur van het laatste oordeel

De plaats, waar dit laatste oordeel, zal geschieden, is niet in het dal van Josafat zoals sommigen Rooms en menen op grond van Joël 3:2 en 12, waar echter sprake is van een bijzonder en niet van het algemeen, definitief oordeel des Heren. De plaats wordt aangeduid als in de lucht, in de wolken, in de 'beneden-hemel', waar men de Rechter van de aarde zal kunnen zien (zie: Matth. 24:30; I Thess. 4:17; Openb. 1:7).

Over de tijd, hoelang dit oordeel zal duren, is ons niets bekend gemaakt. Ook hier is het verrassend daarover de gedachten van 'vader' A Brakel te horen, die heeft geschreven: 't Is uit het gezegde wel af te leiden, dat het niet eene stomme vertooning zal zijn, en dat maar voor den tijd van één of eenige uren, of voor eenen dag, gelijk sommigen zich verbeelden; maar dat het al zeer lang zal duren, en of het duizend jaren of twee langer of korter zal duren, als het werk zoveel vereischt, daar zal geen haast zijn; de geloovigen zijn dan alreede in heerlijkheid en blijdschap, en de goddeloozen in zulke onverdragelijke benauwdheid, dat zij wenschen zullen van Christus' tegenwoordigheid weg te mogen zijn. Doch deze aangaande is geen tijd vast te stellen'.⁵⁷

b.3. De eeuwige heerlijkheid

In de Nadere Reformatie is met grote intensiviteit gesproken over de heerlijkheid, die is bereid voor de gelovigen, de uitverkorenen Gods, de vrijgesprokenen van oordeel en gericht. Hun valt de volmaakte zaligheid ten deel.

Beelden van de eeuwige heerlijkheid

In de Bijbel wordt getracht deze eeuwige heerlijkheid door verschillende beelden, 'spreekwijzen', duidelijk te maken. We zullen komen in het huis des Vaders, niet met handen gemaakt, maar eeuwig in de hemelen. Daar is de stad en het paradijs vol van de vreugde des Heren. Het is het hemels Koninkrijk, waarin de Koning zijn onderdanen het eeuwige leven en de kroon der heerlijkheid zal geven. Zij worden gesteld in het bezit van de erfenis, voor hen daar bewaard. Dit zijn pogingen om ons een voorstelling te geven van de komende, volmaakte glorie bij God, maar wij kunnen het toch niet geheel bevatten (vgl. I Cor. 11:9; I Joh. 3:2). Als wij nauwelijks de zaken van het aardse leven doorgronden, hoe zouden wij dan de hemelse nu al kunnen peilen! Toch mogen wij niet nalaten ze te beschrijven, zoveel de Schrift ons toelaat.⁵⁸

Trappen en herkenning in de eeuwige heerlijkheid

In het algemeen wordt door mannen van de Nadere Reformatie gesteld, dat er trappen in de heerlijkheid zullen zijn. Hoewel ieder in de hemel volmaakte zaligheid zal genieten, zal de één echter grotere heerlijkheid ontvangen dan de ander, evenals onder de verdoemden de straf voor de één erger zal zijn dan voor de ander (zie: Dan. 12:3; Luk. 19:17; II Cor. 9:6; I Cor. 3 :8). De verschillende graden van heerlijkheid zijn geen beloning naar werken zoals de roomsen leren, maar geschieden alleen naar vrije genade en soevereine beschikking.⁵⁹

Op de vraagstelling, of men in de hemel elkaar zal kennen? antwoordt W. à Brakel: 'Alhoewel de kennis niet zal zijn als hier, en met lichamelijke betrekking en genegenheden vergezelschap, zo achten wij, dat de leeraars de lidmaten, de lidmaten de leeraars, de man de vrouw, de vrouw den man, de ouders de kinderen, de kinderen de ouders, de bloedverwanten en hier bekenden elkander zullen kennen; dat allen die in den Bijbel geroemden, en allen die in de heerlijkheid uitmunten, van allen gekend zullen worden, en verder, dat allen in den hemel van allen en een ieder gekend zullen worden, en door openbaring Gods, en door den eeuwigen omgang met elkander, daar zal niemand vreemdeling zijn, of als zoodanig van iemand aangemerkt worden, want men zal het geheugen niet verloren hebben; onkunde is zwakheid, en daar zal geene onvolmaaktheid zijn; de gemeenschap zal daar volmaakt met elkander zijn, en dies niet blindelings, maar met kennis'. A Brakel is zelfs van mening 'dat men de wegen, die de Heere een ieder geleid heeft, elkander zal verhalen, en de volmaaktheden van God, die zich in iederen stap opdeden, met elkander zal roemen en prijzen, zoodat men niet zonder om elkander te denken, ieder voor zich zelve alleen zal bezig zijn in de onmiddellijke beschouwing van God; maar dat men als menschen doch verheerlijkten, met elkander zal verkeeren en met elkander God verheerlijken'. Verder stelt hij: 'Het missen van de zijnen zal daar geene droefheid baren, omdat alle lichamelijke betrekking en genegenheden daar ophouden, en de rechtvaardigheid van God al zowel de stof van blijdschap en verheerlijking van God zal zijn, als zijne goedheid'.⁶⁰ Op dit standpunt staan meerdere vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie.⁶¹ Men beroept zich voor deze gedachten op het herkennen van Mozes en Elia op de heilige berg door de discipelen; op Jezus woorden, dat de armen hun wel-doeners zullen erkennen wanneer zij hen in de eeuwige tabernakelen zullen ontvangen; en op het feit dat in de gelijkenis wordt gezegd, dat de rijke man in de eeuwige pijn Abraham en Lazarus herkende (Matth. 17:3; Luk. 16:9,23vv).

De taal der eeuwige heerlijkheid

In deze eeuwige heerlijkheid zal gesproken en gezongen worden. Maar in welke taal zal dat gebeuren? Het is weer verrassend hierover 'vader Brakel' te horen. Hij schrijft: 'Wij achten dat de verscheidenheid der talen zal ophouden, dewijl die om de zonde gekomen is. Doch welke taal daar gesproken zal wor-

den, is onbekend; misschien zal het zijn de taal, die Adam gesproken heeft en tot op de verwarring, zijnde bijna twee duizend jaren, de eenigste gebleven is, zijnde de Hebreuwsche. Of 't zal eene taal zijn, die de hemelsche zaken in hare natuur beter zal uitdrukken dan eene aardsche taal die doorgaans van lichamelijke zaken ontleend is. Doch 't zij wat taal, de tong zal zijn tot verheerlijking van God'.⁶²

De inhoud van de eeuwige heerlijkheid

Waaruit zal de heerlijkheid voor al Gods kinderen bestaan?

Hiervan worden verschillende facetten aangegeven.

Het zal een genieten van God zijn als het hoogste goed. Dit genieten zal onmiddellijk, volmaakt en eeuwig zijn. We zullen er ook gedurig bij de Here zijn, eeuwig zitten onder de lommer van de almachtige, goede, liefhebbende, algenoegzame en vriendelijke God. Het zal ook inhouden een zien van God, niet met lichamelijke ogen, maar met de geestelijke ogen en zo Hem mogen kennen. In deze opvatting wordt de kerkvader Augustinus gevolgd. Dit zien van God geeft verzadiging van vreugde en heiligheid. We zullen mogen delen in Gods volmaakte liefde en we zullen de goddelijke natuur van onze Here en Heiland deelachtig zijn. Deze heerlijkheid betekent een vrede die alle verstand te boven gaat.⁶³

b.4. De nieuwe hemel en de nieuwe aarde

De nieuwe hemel: rustplaats der gelovigen

Ook geven de schrijvers van de beweging der Nadere Reformatie rekenschap van hun gedachte over de plaats, waar de gelovigen zullen komen na het laatste oordeel en waar zij de eeuwige heerlijkheid zullen genieten.

In dit verband hebben de mannen van deze beweging zich bezonnen op de vraag, wáár Adam en Eva het eeuwige leven zouden hebben genoten indien zij staande waren gebleven. De gereformeerde theologen van de 17e en 18e eeuw, ook uit de Nadere Reformatie, hebben daarop geantwoord: In de hemel! De aard van het eeuwige leven is een leven in nauwe gemeenschap met God en die woont in de hemel. Christus spreekt ook over het huis van zijn Vader; dáár bereidt Hij een plaats voor al de zijnen (zie: Joh. 14:2). Dáár ligt dus de bestemming van de mens.⁶⁴ Niet op aarde, in dit verband de nieuwe aarde, maar in de hemel, dicht bij God en het Lam.

Dit denken over de begintoestand van de mens komt overeen met wat men leerde aangaande zijn eindtoestand; de bestemming van de door Christus verlore nieuwe mensheid ligt niet op de aarde, maar in de hemel. Wij mogen met de chiliasten niet denken aan een verblijf hier op aarde, voor altoos of voor een tijd. Neen, de grote heerlijkheid zullen de gelovigen eeuwig genieten in de hoogste hemel, het huis van de Vader, in het vrolijke gezelschap van God en Christus en de zalige engelen.⁶⁵

De nieuwe aarde: schouwplaats van gods heerlijkheid

Wat zal er dan met en van deze aarde worden? Gesteld wordt, dat God zijn scheppingswerk niet vernietigt, maar wel zal alles geheel anders worden. De aarde blijft in wezen behouden, maar de hoedanigheden zullen verschillen van de huidige.

In zoverre is te spreken van een 'nieuwe' aarde. Zo zullen sexualiteit en huwelijk bijvoorbeeld wegvallen. Een geheel nieuwe schepping in de zin van iets wezenlijk anders, zoals de dopersen leren, hebben de theologen van de Nadere Reformatie afgewezen. Maar zij hebben niet minder afstand genomen van de Joodse en mohammedaanse toekomstverwachtingen die zeer aards en vleeselijk zijn. Men wilde van geen spiritualisme weten, evenmin van een religieus gecamoufleerd materialisme. De aarde zal zeker een vernieuwing, een verheerlijking ondergaan zoals zij voor de val nooit bereikt heeft. Na de oordeelsdag zal de aarde schouwplaats zijn van de heerlijkheid van God en niet meer gebruikt worden als nu, maar op een andere wijze zal zij God verheerlijken.⁶⁶

De mens zal de aarde niet meer nodig hebben, want hij zal niet meer huwelijken, zelfs niet meer eten en drinken. Wij zullen aan de engelen gelijk zijn. Voor engelen is het geen bezwaar om uit de hemel naar de aarde af te dalen en van haar weer op te stijgen; hoe zal het dan een bezwaar kunnen zijn voor hen, die aan de engelen gelijk geworden zijn? Zullen de gelovigen op bepaalde tijden de gereinigde aarde als toneel van Gods macht, wijsheid en goedheid kunnen bezoeken, hun woonplaats is in de hemel.⁶⁷

Noten

1. Zie voor een omschrijving van de beweging der Nadere Reformatie: T. Brienens e.a., *Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling*, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 7/4, Rotterdam 1983, blz. 109-116.
2. T. Brienens e.a. *a.art.* blz. 113; vgl. W.J. op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften, 1598-1622*, Rotterdam 1987, blz. 26; M. van Campen, *Leven uit de beloften*, Een centraal thema bij Johannes Calvijn, Kampen 1988, blz. 154v; G. van den End, *Guiljelmus Saldenus (1627-1694)*, Een praktisch en irenisch theoloog uit de Nadere Reformatie, Leiden 1991, blz. 223.
3. Zie: J. Borstius, *Eenige korte vragen voor de kleine kinderen* (ook wel: *Kort Begryp der Christelyke Leere*), Dordrecht 1661 (hoofdstukjes over: Hemel en hel; Het oordeel); A. Hellenbroeck, *Voorbeeld der Goddelyke Waarheden*, Rotterdam 1706 (zie de hoofdstukken over: Van de dadelijke zonde en haar straf; Van des mensen uiterste: I. Van de opstanding; II. Van het laatste oordeel; III. Van het eeuwige leven).
4. Vgl. o.a. H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek*, dl. IV 4e dr., Kampen 1930, blz. 564vv; K. Dijk, *Over de laatste dingen*, Tussen sterven en opstanding, Het einde der eeuwen, De toekomst van Christus, 3 delen, Kampen 1951/3; J.A. Heyns, *Dogmatiek*, Pretoria 1978, blz. 390vv; J. van Genderen/W.H. Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, Kampen 1992, blz. 738vv.

5. Zie: W. à Brakel, *Redelijke Godsdienst*, 3e dr. dl. 2, Rotterdam 1707, blz. 725.
6. Zie: R. Hill, *Den Wegh tot den Godsaligheyt*, Arnhem 1636, blz. 280; D. Spranckhuysen, *Geestelycke Bataille teghens den laetsten Vyandt den Dood ofte heylsamen onderrichtinghe om salich te Sterven*, in: *Opuscula Practica ofte Alle de Stichtelijke Werken die haar strekken tot een waare Oefeninge der Godsalicheydt, voor alle oprechte Christenen*, Franeker 1657, blz. 7vv; J. à Marck, *Kort opstel der christene Godtgeleertheit*, 2e dr., Rotterdam 1720, blz. 360.
7. Zie: W. à Brakel, *a.w.* blz. 726.
8. Zie: E. Meiners, *Praktyk des Christendoms*, 3e dr., Groningen 1741, blz. 693; W. Teellinck, *Noordsterre*, Groningen 1966, blz. 35; D. Spranckhuysen, *a.w.* blz. 16.
9. Zie: F. Costerus, *De geestelyke mens in zyn begin, voortgang en uyteinde*, (1674) 8e dr., Bruinisse 1920, blz. 561vv; W. Amesius, *Conscientie-gevallen*, Amsterdam 1669, blz. 142.
10. Zie: A. Hellenbroeck, *a.w.* Hoofdstuk IX.III. Van de dadelijke zonde en haar straf sub 9-12.
11. Zie: F. Costerus, *a.w.* blz. 560v.
12. K. Exalto, *De dood ontmaskerd*, De voorbereiding op de dood in de late middeleeuwen, in de reformatie en in de gereformeerde theologie in de 17e en begin 18e eeuw, Amsterdam 1975 blz. 199.
13. Zie D. le Roy, *Vier laatste Uyteinden*, Rotterdam 1693, blz. 6vv, 591vv.
14. Zie mijn: Theodorus Gerardi à Brakel, in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 's-Gravenhage 1989, blz. 138vv.
15. Zie zijn: *Den christelijcken Leytsman*, Middelburg 1618, blz. 213v; W. à Brakel, *a.w.* blz. 730vv.
16. Zie: *Euthanasia, ofte wel sterven*, waer in veel voorbeelden der stervenden in hun laetsten doodspreuken verhaald worden, 3e dr., Arnhem 1743, blz. 17v; vgl. D. Spranckhuysen, *a.w.* blz. 20vv; G. Saldenus, *Leven Uyt de Doodt: of Allemans-Plicht, om saligh te worden door zijn eygen en heyliger te worden door eens anders Doodt*, Utrecht 1667, blz. 25vv, 48vv; id, *De Wech des Levens*, ofte Korte ende Eenvoudige Onderwysinghe, Van de Natuer ende Eygenscapen van de ware Kracht der Godsaligheyt, Enkhuizen 1657, Hfdst.XVIIIv; W. à Brakel *a.w.* blz. 734.
17. *De pligten der ouders*, Amsterdam 1838, blz. 134vv; vgl. D. Spranckhuysen, *a.w.* blz. 20vv; J. Hoornbeeck, *a.w.* blz. 11vv; D. le Roy, *a.w.* blz. 113vv, 359vv. Opmerkelijk is, dat er in de *Oecumenica Christiana* van P. Wittewrongel (2 dln. Amsterdam 3e dr. 1661) niet gesproken wordt over deze taak van de ouders ten opzichte van hun jonge en opgroeiende kinderen, zie: L.F. Groenendijk, *De Nadere Reformatie van het gezin*, De visie van Petrus Wittewrongel op de christelijke huishouding, Dordrecht 1984 blz. 140vv. Wel spreekt hij erover, hoe ouders die gaan sterven, op christelijke wijze afscheid moeten nemen van hun kinderen; zie: P. Wittewrongel, *a.w.* Boek I dl. I blz. 203vv; L.F. Groenendijk, *a.w.* blz. 157v.
18. Zie: *a.w.* blz. 733v ('Daarom die lust heeft aan een vroolijk sterven, die zij werkzaam in zich veel tot sterven te bereiden'); G. Saldenus, *a.w.* blz. 116.
19. Vgl. D. Sprackhuysen, *a.w.* blz. 27vv; J. Borstius, *a.w.* dl. II blz. 30vv, 391vv; J. Hoornbeeck, *a.w.* blz. 21vv, 51; G. Saldenus, *a.w.* blz. 210vv.
20. Zie: J. Borstius, *a.w.* dl. I blz. 232vv, 250, 285; J. Hoornbeeck, *a.w.* blz. 71vv; D. Spranckhuysen, *Geestelycke Triumphe over den laetsten Vyandt, den Doodt: Een heylsamen onderrichtinghe om getroost en blymoedich te sterven*, Franeker 1657, blz. 1vv, 8, 16vv; id, *Geestelycke Bataille* blz. 38vv, 47vv; F. Costerus, *a.w.* blz. 562vv.
21. Zie: W. à Brakel, *a.w.* blz. 742vv; J. à Marck, *a.w.* blz. 708vv.
22. Zie: *a.w.* blz. 303v.

23. Zie: J. à Marck, *a.w.* blz. 705vv.
24. Zie: W. à Brakel, *a.w.* blz. 742vv; F.A. Lampe, *Elf Betrachtingen van het sterven en de dood des menschen*, Amsterdam 1731, blz. 414vv; W. van Eenhoorn, *Euthanasia, ofte Wel-sterven*, dl. I 2e dr., Amsterdam 1744, blz. 421v; C. Mel, *De Heraut der eeuwigheid*, Rotterdam 1745, blz. 317.
25. Het is zeer opvallend, dat bijvoorbeeld in het *Voorbeeld der goddelijke waarheden* van A. Hellenbroeck geen lesje voorkomt over de wederkomst van Christus bij de behandeling van de staat en trappen van zijn verhoging. Aan het eind van dit catechisatieboekje wordt wel gesproken over 'Van des mensen uiterste: I. Van de opstanding; II. Van het laatste oordeel; III. Van het eeuwige leven; maar van Christus' wederkomst lezen wij niets.
26. *A.w.* blz. 764
27. Zie o.a.: A. Hellenbroeck, *a.w.* blz. 50 (les over Van de Kerk, vr. en antw. 11 en 12).
28. Zie: W. à Brakel, *a.w.* blz. 765.
29. *A.w.* blz. 765.
30. Voor literatuur hierover verwijzen we naar mijn: *De Nadere Reformatie en het Jodendom*, Kampen 1980, blz. 30vv; id, *De Joden in de visie van de Nadere Reformatie*, Een algemene dogmahistorische oriëntatie, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*. 5/4 1981, blz. 132vv; hieraan kunnen worden toegevoegd de publicaties van C.J. Meeuse, Enkele opmerkingen over het chiliasme en de Nadere Reformatie, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*. 6/1 1982, Blz. 5-15; id, Het rampjaar 1672 en de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie, in: id, 16/1 1992 blz. 17-27; id, *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie in het licht van haar tijd*, Kampen 1990; W. J. op 't Hof, *De visie op de Joden in de Nadere Reformatie tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1984; id, Eeuwout Teellinck een chiliast?, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 12/2 1988, blz. 37-50; M. van Campen, Voetius en Coccejus over de Joden, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 16/1 1992 blz. 2-15.
31. T. Brienen e.a., Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 7/4 1983, blz. 113; W.J. op 't Hof heeft deze 'historiserende eschatologie' zelfs kenmerkend genoemd voor de beweging van de Nadere Reformatie als geheel, in: *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, Rotterdam 1987, blz. 26. Naar zijn mening hadden de theologen van de Nadere Reformatie veel meer dan de reformatoren oog voor de aardse demensie van de bijbelse toekomstverwachting. Daarvoor is ook een historische verklaring nl. dat de reformatoren beducht waren voor een te concrete invulling van de beloften aangaande de toekomst, omdat zij zagen hoe de dopers daarmee omgingen. Het ehech van Munster had diepe sporen bij hen nagelaten. De mannen van de Nadere Reformatie hadden minder last van doperse uitwassen en daarom verdisconteerden zij veel meer de faktor geschiedenis als handelen van God in hun denken en preken, in: Interview, in: *Terdege* d.d. nov.1987, blz. 18vv.
32. Zie o.a.: W. Teellinck, *Eubulus ofte Tractaet*, Vervattende verscheyden aenmerckingen, Middelburg 1616, blz. 25; vgl. W.J. op 't Hof, *De visie op de Joden in de Nadere Reformatie*, blz. 23; G. C. Udemans, *Corte Ende duydelijcke Verclaringe over het Hoogeliedt Salomo*, Zierikzee 1616, blz. 421vv, 438vv; vgl. W.J. op 't Hof, *a.w.* blz. 25-35; zie voor de gedachten van Eeuwout Teellinck: W.J. op 't Hof, *a.w.* blz. 36-44 en: Eeuwout Teellinck een chiliast?, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 12/2 1988, blz. 37-50; vgl. M. van Campen, Het Verbond en Israël bij Calvijn en de Nadere Reformatie, in: C. den Boer e.a., *Zicht op Israël, 's-Gravenhage* 1988, blz. 170vv.

33. Zie: J. Koelman, *Korte Opgaaf* der voornaamste redenen waarom wij de verbetering van Christus' kerk vermagten, Amsterdam 1678, blz. 24v; *De Sleutel tot Opening van de Openbaaring Johannis*, Amsterdam 1689, blz. 29vv, 139, 153, 212, 283; vgl. C.J. Meeuse, *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie in het licht van haar tijd*, blz. 69vv en: Het rampjaar 1672 en de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie, blz. 25vv.
34. Zie: W. à Brakel, *a.w.* dl. III blz. 188v, 122vv; dl. II blz. 765; dl. III blz. 125, 315vv, 136, 323v, 139; vgl. J. van Genderen, Wilhelmus à Brakel (1635-1711), in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie*, Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers, 's-Gravenhage 1986, blz. 175vv; T. Brienens, *De Nadere Reformatie en het Jodendom*, Kampen 1980, blz. 8vv; C.A. Tukker, *Het Chiliasme van Reformatie tot Réveil*, Apeldoorn 1981, blz. 26v.
35. Zie: F.A. Lampe, *Geheimnis des Gnaden-Bunds dem groszen Bundes-Gott zu Ehren und allen Heylbehirigen Seelen zur Erbauung geöffnet samt einer Eintrits-Predigt über 2 Cor.III, 5.6.*, Bremen 1712, dl. IV, l. S.862; vgl. cap. X par. XIV; cap. VII par. XVI; cap. XI par. I; dl. II cap. V par. IV & V. Zie ook: G. Sniijders, *Friedrich Adolph Lampe*, Harderwijk 1954, blz. 99v.
36. Zie: Th. van der Groe, *Des Christens eenige troost in leven en sterven*, Rotterdam 1838, dl. II blz. 106vv; *Voorreden aan den Lezers*, in: G. Hutcheson, Sakelijke en Practikale Verklaringen van de twaalf kleine propheten, Nw. Uitgave, Groningen, dl. II blz. XLIVv; *Verzameling van veertien nagelatene Biddags-Predikatiën*, Rotterdam z.j. blz. 267-290; vgl. T. Brienens, *a.w.* blz. 10v; id, Theodorus van der Groe (1705-1784), in: T. Brienens e.a., *a.w.* blz. 307vv.
37. Zie o.a.: W. Teellinck, *Timotheus ofte getrouwe waerschouwinge*, 2e dr., Middelburg 1611, blz. 43v; id, *Ontdeckinge des vermomden Balaams*, Middelburg 1611, blz. 88v, 217, 570; id, *Eubulus ofte Tractaet*, Vervattende verscheyden aenmarkingen, Middelburg 1616, blz. 25; G.C. Udemans, *Practycke*, Dat is werckelycke oeffeninge van de Christelycke hoofd-deuchden, gheloove, hope ende liefde, Middelburg 1612, blz. 279.
38. Zie zijn: *De visie op de Joden in de Nadere Reformatie*, blz. 91vv; vgl. M. van Campen die ook schrijft, dat men in de tweede periode van de beweging veelvuldig chiliastische denkbeelden tegenkomt, in: *Leven uit de beloften*, Een centraal thema bij Johannes Calvijn, Kampen 1988, blz. 155; vgl. C. Graafland, De toekomstverwachting der Puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, Jrg.3/3 1979 blz. 75vv.
39. Zie: J. van Genderen, *a.w.* blz. 177v; id, *De verwachting van een duizendjarig rijk*, 2e dr., 1988, blz. 37-44; J. van Genderen/ W.H. Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, Kampen 1992, blz. 764.
40. Zie: C.J. Meeuse, *a.w.* blz. 82v, 96.
41. Zie mijn: De Joden in de visie van de Nadere Reformatie. Een algemene dogma-historische studie, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 5/4 1981, blz. 120vv.
42. Zie o.a.: C. Graafland, *a.art.* blz. 69vv; W.J. op 't Hof, *a.w.* blz. 93; M. van Campen, *a.w.* blz. 156v; zie voor de visie van de Puriteinen: R.J. van Elderen, *Toekomst voor Israël*, Een theologie-historisch onderzoek naar de visie op de bekering der Joden en de toekomst van Israël bij Engelse en Schotse protestanten in de periode 1547-1670, tegen de achtergrond van hun eschatologie, Kampen 1992.
43. Hier vindt u de zgn. zondenlijst, die typerend is voor verhandelingen en preken van vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie, zie: W. van Gent, Zondenregisters, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 4/2 1980, blz. 39vv; T. Brienens/ A.C. Tukker, *Reformatie en Nadere Reformatie in Alblasserwaard en Vijfherenlanden*, Kampen 1984, blz. 36vv, 40vv.

44. A.w. blz. 766v; dergelijke vermaningen vinden we bij A. Francken, *a.w.* blz. 458; C. van Niel, *a.w.* blz. 7vv.
45. A.w. blz. 769.
46. Zie beneden onder het hoofdstukje *De nieuwe aarde*.
47. A.w. blz. 768.
48. Zie: W. à Brakel, *a.w.* blz. 746v; J. à Marck, *a.w.* blz. 711vv.
49. Zie vele auteurs uit de Nadere Reformatie, zoals: W. Teellinck, *Huys-boeck*, Middelburg 1639, blz. 393; D. le Roy, *Heilige Godgeleertheid*, 5e dr., Rotterdam 1725, blz. 713v; id, *Uyt-einden*, blz. 197vv; H. Witsius, *Oeffeningen over de Grondstukken van het Algemeyne Christelijke Geloove en het Gebed des Heeren*, 2e dr., Delft 1723, blz. 505vv.
50. Zie: J. à Marck, *a.w.* blz. 715v.
51. Zie o.a.: C. van Niel, *De donderslagh der goddelozen*, wegens het schrikkelijk oordeel ende pijnne der helle (Het eerste Deel) met de *Hemelsche vreugde* voor de geloovige zielen (Het tweede Deel), Amsterdam 1729, blz. 339v.
52. Zie: J. à Marck, *a.w.* blz. 716v.
53. W. à Brakel, *a.w.* blz. 759.
54. Zo stelt J. à Marck het: *a.w.* blz. 718v.
55. A.w. blz. 762.
56. Zie voor deze punten 1 t/m 5: J. à Marck, *a.w.* blz. 718 en W. à Brakel, *a.w.* blz. 760-763.
57. A.w. blz. 765.
58. Zie: C. van Niel, *a.w.* blz. 267-271.
59. Zie o.a.: A. Francken, *Kern der Christelyke Leere*, dat is de Waarheden van den Hervormden Godsdienst, Dordrecht 1713 (wij gebruikten de 10dr., Dordrecht 1751, blz. 453v); J. à Marck, *a.w.* blz. 721v.
60. A.w. blz. 776v.
61. Vgl. A. Francken, *a.w.* blz. 392v.
62. A.w. blz. 777.
63. A.w. blz. 720vv; W. à Brakel, *a.w.* blz. 777vv; C. van Niel, *a.w.* blz. 295vv, 298vv.
64. Naar nog andere bijbelplaatsen wordt verwezen, zoals: II Kor. 5:1; I Thess. 4:17; II Petr. 1:4; Openb. 7:9. Vgl. A. Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte* of Verklaring van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis, dl. I, Amsterdam 1755, blz. 487vv; A. Francken, *a.w.* blz. 146; P. Nahuys, *Kort Begrip der christelyke religie*, dl. II 6e dr., Dordrecht 1745, blz. 29.
65. Aldus J. à Marck, *a.w.* blz. 722.
66. Vgl. H. Witsius, *a.w.* blz. 533; D. le Roy, *a.w.* blz. 622v; J. à Marck, *a.w.* blz. 724.
67. Zie: W. Teellinck, *Adam recht-schapen, wanschapen, herschapen*, Utrecht 1659, blz. 201; W. à Brakel, *a.w.* blz. 779.